

Macro Economische Verkenning 2021

Beschouwing
Coronaklap
raakt zwakke
plek → pagina 17

De economie groeit weer vanaf het derde kwartaal dit jaar, maar de coronaklap dreunt na. Veel pijnlijke aanpassingen moeten nog komen.

In de **basisraming krimpt de economie in 2020 met 5%**, gevolgd door ruim 3% groei in 2021. De werkloosheid loopt op tot 6% in 2021. **In het tweedegolfscenario krimpt de economie ook in 2021** en loopt de werkloosheid op richting de 10%.

De **overheidsfinanciën** krijgen een tik door steunmaatregelen en lagere belastinginkomsten uit, maar zijn — zowel in de basisraming als het scenario — **niet in gevaar**. Het ligt niet voor de hand om maatregelen te treffen die het tekort beperken.

Onzekerheden corona

duur van beperkingen

komst van vaccin

ontwikkeling buitenland

Andere risico's

geopolitieke spanningen

handelsakkoord Brexit

CPB-cijfers Prinsjesdag 2020

Na de historische terugval in handel en productie groeit de Nederlandse economie weer vanaf het derde kwartaal van 2020, maar de klap dreunt na

Economische ontwikkeling

Basisraming: economie groeit weer, maar blijft onder niveau 2019

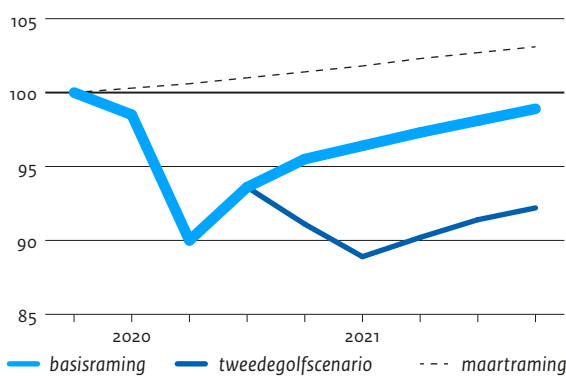

Scenario: bbp daalt verder door nieuwe grote lockdown(s)

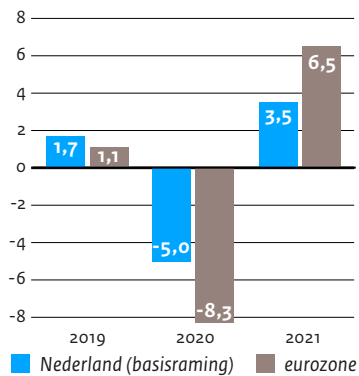

De economische terugval in Nederland is minder hevig dan elders in de eurozone

verandering bbp per kwartaal t.o.v. 4de kw. 2019 (2019 = 100)

verandering bbp in % per jaar

Om recht te doen aan de grote onzekerheid, presenteert het CPB een scenario naast de basisraming

Onzekerheden corona

duur van beperkingen

komst van vaccin

ontwikkeling buitenland

Andere onzekerheden

geopolitieke spanningen

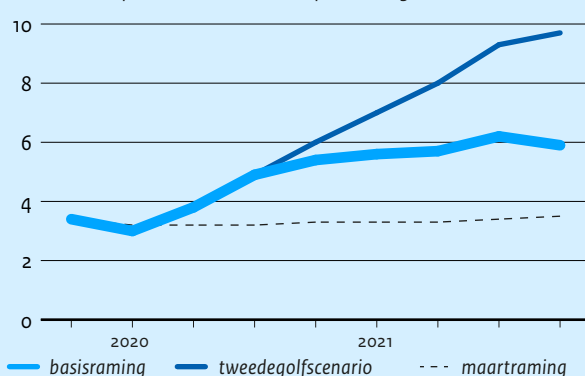
handelsakkoord Brexit

Arbeidsmarkt

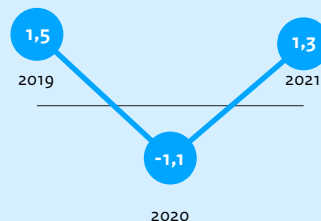
De arbeidsmarkt kent door de contactbeperkingen een zeer turbulent verloop, grootste toename van de werkloosheid moet nog komen

werkloosheid per kwartaal, in % beroepsbevolking

Ontmoedigd door de crisis, zoeken minder mensen actief naar werk

verandering arbeidsaanbod in %

De loongroei in de marktsector zwakt af door hogere werkloosheid en onzekere vooruitzichten

verandering cao-lonen bedrijven in %

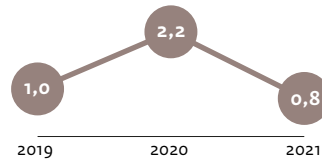

Individueel kan koopkracht heel anders uitpakken, bijvoorbeeld als iemands inkomen wegvalt. Dit soort persoonlijke effecten zitten niet in de statische koopkracht

Statische koopkracht

mediaan alle huishoudens, verandering in %

De statische koopkracht stijgt dit jaar door al overeengekomen loonstijgingen en lastenverlichting. In 2021 is de stijging kleiner

Beschouwing: Coronaklap raakt zwakke plek

Jongeren, zzp'ers, flexwerkers en kwetsbare groepen dragen een disproportioneel deel van de economische klap. De uitdaging is om onderliggende ongelijkheid aan te pakken, zodat dat een volgende crisis een sterkere samenleving treft
→ pagina 17

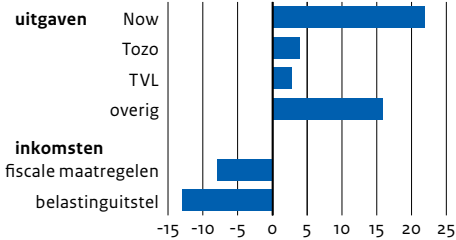
Overheidsfinanciën

De overheidsfinanciën hangen door steunmaatregelen en lagere belastinginkomsten flink uit het lood, maar zijn niet in gevaar

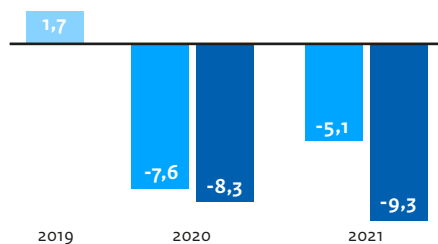
Steunpakketten

euro mld

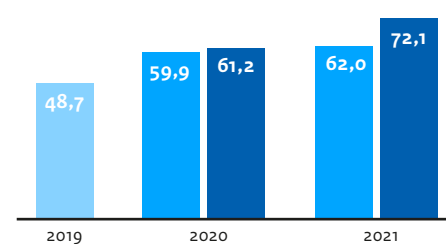
EMU-saldo

% bbp ■ basisraming ■ tweedegolfscenario

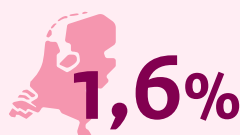
Overheidsschuld

% bbp ■ basisraming ■ tweedegolfscenario

Update middellangetermijn (MLT) — 2022-2025

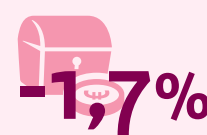
In deze update zijn de gevolgen van de coronacrisis voor 2022-2025 verwerkt. Het beoogt een bouwsteen te zijn voor nadenken over beleid in de volgende kabinetsperiode

Bbp-groei is gemiddeld 1,6% per jaar in 2022-2025, als een tweede lockdown uitblijft

De werkloosheid piekt in 2021 en zal daarna dalen tot 4,5% in 2025

Begrotingstekort neemt af tot 1,7% bbp en staatsschuld loopt op tot 66,8% bbp in 2025

De MLT is een aparte publicatie, te vinden op → www.cpb.nl/actualisatie-middellangetermijnverkenning-2022-2025

Ondanks de bbp-groei in 2022-2025 halen we een deel van de misgelopen groei door de coronacrisis niet meer in

Inhoudsopgave

Samenvattende infographic.....	2
Lijst van kaders.....	5
Woord vooraf.....	6
Kernpunten.....	7
1 Samenvatting en Beschouwing.....	9
1.1 De economie in 2020 en 2021.....	9
1.2 Coronaklap raakt zwakke plek.....	17
2 De Nederlandse economie in 2020 en 2021.....	22
2.1 De internationale economie.....	22
2.2 De Nederlandse economie.....	28
2.2.1 Ongekende terugval in de eerste helft van 2020; grote onzekerheid over omvang herstel daarna.....	28
2.2.2 Uitzonderlijk daling van de uitvoer in 2020.....	35
2.2.3 Onvolledig herstel consumptie huishoudens in 2021 na sterke daling in 2020.....	36
2.2.4 Bedrijfsinvesteringen hard geraakt door economische teruggang.....	38
2.2.5 Nog geen crisis op de woningmarkt, maar de toekomst is onzeker.....	39
2.2.6 De werkloosheid neemt sterk toe.....	41
2.2.7 Pensioenpremies stijgen en sommige pensioenen worden gekort.....	45
2.2.8 De loongroei zwakt af door omslag op de arbeidsmarkt en de inflatie blijft beperkt.....	45
3 Begroting en koopkracht.....	48
3.1 Overheidssaldo en overheidsschuld.....	48
3.2 De raming en de begrotingsregels.....	53
3.3 Collectieve uitgaven.....	55
3.4 Collectieve lasten.....	57
3.5 Koopkracht.....	62
Bijlage A: Beleidsuitgangspunten 2020 en 2021.....	66
Verklaring van afkortingen.....	69
Bijlagen.....	71

Lijst van tekstkaders in de hoofdstukken

2 - De economie in 2020 en 2021

- Brexit: No deal voor handel? – 27
- Onzekerheid rondom de raming – 31

Woord vooraf

De impact van de coronacrisis op de economie is gigantisch. Werknemers raakten hun baan kwijt, zelfstandigen zagen hun opdrachten in rook opgaan en ondernemers moesten knokken om hun bedrijf naar een veilige haven te loodsen. Het kabinet heeft met meerdere steunpakketten zoveel mogelijk mensen en bedrijven geholpen in deze roerige tijden. Zoals deze Macro Economische Verkenning laat zien, blijft de economische schade echter zeer groot met een krimp van onze economie van vijf procent dit jaar.

Er zijn inmiddels ook weer wat lichtpuntjes. Mensen geven sinds april meer geld uit en veel bedrijven hebben hun deuren weer kunnen openen. In de detailhandel lag de omzet in mei en juni zelfs boven het niveau van een jaar eerder. En het goederenvervoer is weer op het niveau van vorig jaar. Het is dan ook positief om te zien dat het ondernemersvertrouwen in het derde kwartaal een stuk hoger uitvalt dan in het kwartaal ervoor.

Deze crisis is er echter een van de lange adem. Nederland is van oudsher een handelsland. Onze economie, en daarmee ook ons herstel, hangt nauw samen met hoe de pandemie zich ontwikkelt en wat er bij onze buurlanden en handelspartners gebeurt. Als er een tweede golf komt, en mensen opnieuw hun contacten strenger moeten beperken, heeft dat niet alleen forse gevolgen voor de volksgezondheid. Ook de economie krijgt het zwaar te verduren. Het voorkomen van een tweede golf is een gezamenlijke verantwoordelijkheid.

Zolang we het virus niet de deur kunnen wijzen, moeten wij ons waar mogelijk aanpassen. Bij sommige bedrijven en sectoren zal het werk niet snel terugkeren. Het is dan belangrijk dat mensen aan de slag kunnen op plekken waar nog wel werk genoeg is. De crisis verandert de economie, niet alleen nu, maar ook later. Reeds ingezette trends, zoals digitalisering, raken in een stroomversnelling. Daar moeten burgers, bedrijven en overheid in mee. Verandering is niet altijd makkelijk, maar de samenleving is altijd in beweging en telkens in staat gebleken zich aan te passen.

Het meest recente steunpakket is gestoeld op drie pijlers: blijvende hulp geven, helpen aanpassen, en investeren. Zeker door fors in te zetten op dat laatste verkleinen we de recessie. Met het Nationaal Groeifonds blijven we inzetten op het gericht versterken van ons vermogen op de lange termijn. Zo zorgen we ervoor dat ook toekomstige generaties kunnen rekenen op goede zorg, goed onderwijs en een leefbare omgeving, én dat ze genoeg geld overhouden om zelf te kunnen besteden. Zodat zij achteraf kunnen zeggen dat het laveren in de stroomversnelling ons in onbekend, maar uiteindelijk wel in goed vaarwater heeft gebracht.

E. D. Wiebes

Minister van Economische Zaken en Klimaat

Kernpunten

Na de historische terugval in handel en productie groeit de Nederlandse economie weer vanaf het derde kwartaal, maar de klap zal nadreunen. Nadat een groot deel van de contactbeperkingen is opgeheven, is de economische activiteit deels teruggeveerd. Daarmee doet Nederland het iets minder slecht dan veel andere landen. Maar de schade is fors en moet zich nog goeddeels manifesteren. Werkloosheid en faillissementen reageren met vertraging op de ontwikkeling van het bbp. Het steunbeleid van de overheid heeft voor bedrijven tijd gekocht om pijnlijke beslissingen te nemen, maar zal deze niet volledig kunnen voorkomen.

Een deel van de schade is waarschijnlijk permanent. Resterende contactbeperkingen en onzekerheid over de toekomst zetten voorlopig nog een rem op het herstel van de economische activiteit. Naarmate de crisis langer duurt, vervliegt de hoop op volledig herstel. Faillissementen en werkloosheid leiden tot schade aan immaterieel en menselijk kapitaal. Niet alle gemiste investeringen zullen worden ingehaald, arbeidsmigranten blijven weg, en de productiviteit heeft te lijden onder de verminderde economische dynamiek.

De epidemiologische situatie blijft precair en daarmee is de onzekerheid over de economische vooruitzichten enorm. De mate waarin landen het virus weten terug te dringen, dan wel of de komende tijd (nieuwe) contactbeperkingen nodig blijken, is bepalend voor de snelheid van het economisch herstel. In Europa en in China is het coronavirus behoorlijk teruggedrongen, maar in sommige landen zijn alweer beperkte aanscherpingen van de contactbeperkingen noodzakelijk gebleken. Elders in de wereld is de situatie somberder: in de VS en een aantal grote opkomende economieën is de initiële golf nog niet onder controle gebracht.

Om die onzekerheid recht te doen presenteert het CPB naast de basisraming ook een scenario waarin opnieuw grootschalige contactbeperkingen nodig zijn. In de basisraming krimpt de economie in 2020 met 5%, gevolgd door ruim 3% groei in 2021. De werkloosheid loopt op tot 6% in 2021. In het tweedegolfscenario krimpt de economie ook in 2021 en loopt de werkloosheid op richting de 10%.

Bij de interpretatie van bbp-cijfers past – nog meer dan gebruikelijk – een waarschuwing: het bbp is geen maatstaf van welvaart. Niet alles van waarde is meetbaar. Burenhulp, familiebezoek, thuisonderwijs: het laat zich allemaal niet in economische groeicijfers vangen. De coronacrisis heeft grote gevolgen voor zaken die raken aan de kwaliteit van het bestaan: het vieren van een bruiloft of jubileum, het bezoeken van een festival, schouwburg of concert. En er zijn grote zorgen over eenzaamheid in verpleeghuizen en over kinderen in een kwetsbare thussituatie.

De coronacrisis kan de ongelijkheid vergroten. In de beschouwing bij de MEV vraagt het CPB aandacht voor de ongelijke economische effecten van de coronacrisis. Jongeren, zelfstandigen, flexwerkers en kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt dragen een disproportioneel deel van de economische effecten van de crisis. Bestaande breuklijnen op de arbeidsmarkt worden daardoor verdiept. Corona kan ook de bestaande kansongelijkheid in het onderwijs vergroten en daarmee de inkomensongelijkheid op lange termijn versterken. Op korte termijn kan de overheid de meest getroffen groepen ondersteunen. De echte uitdaging is echter om de onderliggende kwetsbaarheden zelf aan te pakken, zodat een volgende crisis een weerbaarder samenleving treft.

De - op het oog gunstige - statische koopkrachtcijfers dienen in samenhang met de scherp oplopende werkloosheid (en overheidsschuld) te worden beschouwd. De statische koopkracht stijgt in 2020 als gevolg van reeds overeengekomen loonstijgingen, een gematigde inflatie en lastenverlichting in doorsnee met 2,2%.

In 2021 is de loonontwikkeling veel meer gematigd, maar zorgt de aangekondigde lastenverlichting nog steeds voor een koopkrachtstijging van in doorsnee 0,8%. Maar bij de interpretatie van deze cijfers dient bedacht te worden dat ontslag en weggevallen omzet van zelfstandigen voor een groot aantal mensen een sterk inkomensverlies veroorzaken dat niet zichtbaar is in de statische koopkrachtcijfers, en dat de overheid een deel van de loonkosten heeft overgenomen.

De overheidsfinanciën hangen door de steunmaatregelen en de lagere belastinginkomsten flink uit het lood, maar zijn niet in gevaar. De steunmaatregelen leiden in de basisraming tot een ongekend begrotingstekort van bijna 8% in 2020. In 2021 herstelt het tekort tot 5%. De schuld loopt in het tweedegolfscenario op tot 72% ultimo 2021, nog altijd onder de niveaus die in de literatuur als riskant worden gezien. Hierdoor, en gezien de conjuncturele situatie, ligt het niet voor de hand om tekortbeperkende maatregelen te treffen.

De verlenging van het steunbeleid tot de zomer van 2021 drukt de werkloosheidsstijging, daarnaast ondersteunen extra uitgaven de economie. Het steunbeleid is verlengd tot juli 2021, waarbij een geleidelijke afbouw van de regelingen het pakket meer gericht maakt op aanpassingen en omscholing. Door de continuering van de steun en door een bestedingsimpuls als gevolg van extra uitgaven stijgt de werkloosheid minder snel dan in de augustusraming, maar loopt het overheidstekort verder op.

1 Samenvatting en Beschouwing

1.1 De economie in 2020 en 2021

De economische vooruitzichten worden nog altijd beheerst door de coronacrisis; om die onzekerheid recht te doen, werken we met twee scenario's. De pandemie en de maatregelen om de verspreiding van het virus in te dammen hebben een economische schok veroorzaakt die groter is dan de vorige crisis. Het verloop van de pandemie is bepalend voor de economische ontwikkeling, wat maakt dat de onzekerheid rondom economische ramingen op dit moment ongebruikelijk groot is. In de basisraming gaan we ervan uit dat er geen nieuwe grootschalige contactbeperkingen in Nederland en bij onze belangrijkste handelspartners nodig zijn en dat de pandemie in de loop van volgend jaar onder controle komt. Maar nieuwe lockdowns hier en elders zijn ook denkbaar, in het tweedegolfscenario gaan we daarvan uit. Deze scenario's dienen niet te worden gelezen als bandbreedte, ze dienen ter illustratie van de mogelijke gevolgen van het verloop van de pandemie. Ook afgezien van corona is de onzekerheid rondom de raming fors. Aanvullende risico's zijn bijvoorbeeld het verloop van de afwikkeling van de Brexit en de Amerikaanse verkiezingen, alsmede de impact van de Europese steunpakketten.

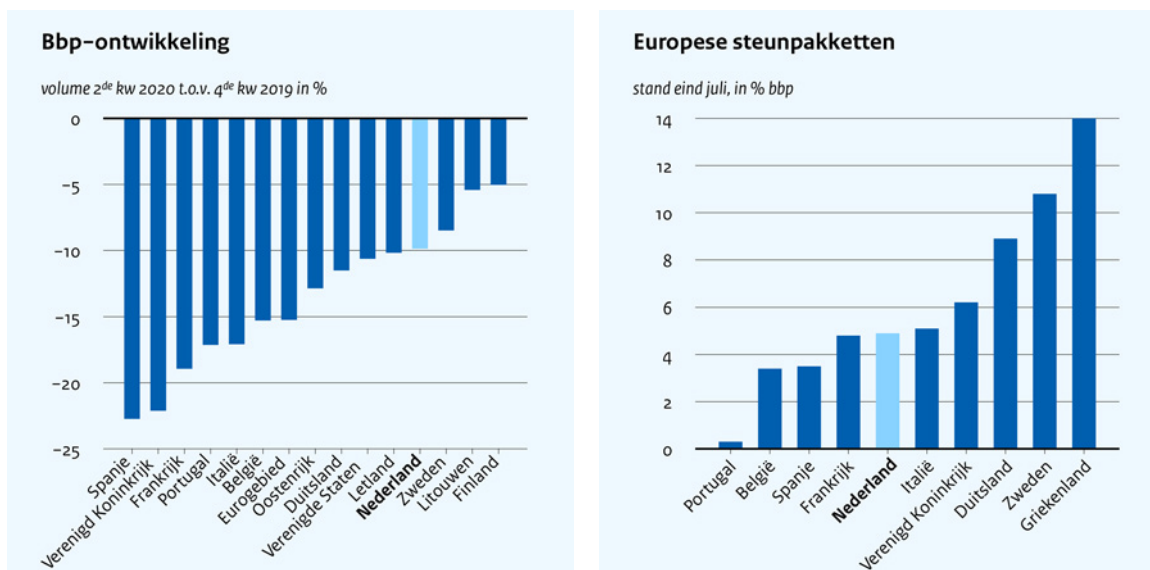
De crisis begon als een aanbodschok en ontwikkelt zich gaandeweg tot een vraagcrisis. Om het virus in te dammen zijn complete sectoren (horeca, contactberoepen, evenementen) stilgelegd. De contactbeperkingen zorgden daarnaast op sommige plaatsen voor schaarste door verstoorde productieketens. Onzekerheid en de oproep om zoveel mogelijk thuis te blijven, leiden daarnaast tot sterk wegvallende vraag voor niet-essentiële goederen en diensten (vervoer, kledingverkoop). Door het bijzondere karakter van deze crisis draaide de economie op andere plekken (supermarkten, online retail) tegelijkertijd juist op volle toeren. Het verlies aan inkomen en vertrouwensverlies door de onzekere toekomst zorgen er vervolgens voor dat huishoudens terughoudend worden met consumeren en bedrijven investeringen uitstellen. Deze vraagcrisis duurt voort, ook nadat de meeste contactbeperkingen zijn opgeheven, en domineert daarmee gaandeweg het aanbodprobleem.

Waarschijnlijk komt de economie niet meer op het oude pad, de schade is deels permanent. Resterende contactbeperkingen en onzekerheid over de toekomst zetten voorlopig nog een rem op het herstel van de economische activiteit. Naarmate de crisis langer duurt, vervliegt de hoop op volledig herstel. Faillissementen en langdurige werkloosheid kunnen tot schade aan (im-)materieel en menselijk kapitaal leiden. Niet alle gemiste investeringen zullen worden ingehaald, arbeidsmigranten blijven weg en de productiviteit heeft te lijden onder de verminderde economische dynamiek. De werkloosheid daalt uiteindelijk wel weer naar het structurele evenwicht. De middellangetermijnverkenning die het CPB gelijktijdig met deze MEV publiceert, gaat hier nader op in.

De schok is mondiaal, maar het verloop van de pandemie en de beleidsreactie bepalen de diepte van de val en het tempo van herstel. De economische schok volgt het verloop van de pandemie: waar China vooral in het eerste kwartaal is geraakt, valt in Europa de klap meer in het tweede kwartaal. De VS zijn ook vooral in het tweede kwartaal geraakt, maar het is onzeker in hoeverre het herstel in de knop is gebroken, doordat de initiële golf niet volledig onder controle is gebracht. In een aantal opkomende economieën (Zuid-Amerika, India) heeft de pandemie pas in de zomer toegeslagen. Hoewel er landspecifieke factoren zijn, kan ruwweg worden gesteld dat landen met de strengste lockdown economisch het hardst zijn geraakt. Binnen Europa is dit goed te zien in het verschil in de diepte van de val tussen Zuid-Europese en Noord-Europese landen. De mate waarin landen automatische stabilisatoren kennen, dan wel zich ruimhartig steunbeleid kunnen

veroorloven, bepaalt mede de diepte van de val en waarschijnlijk ook het hersteltempo. De Europese steunpakketten beogen deze verschillen te verkleinen. Dit geldt moet de economie nog bereiken, maar er zijn ook aankondigings- en vertrouwenseffecten te verwachten.

Figuur 1.1 Omvang van klap en steun lopen sterk uiteen

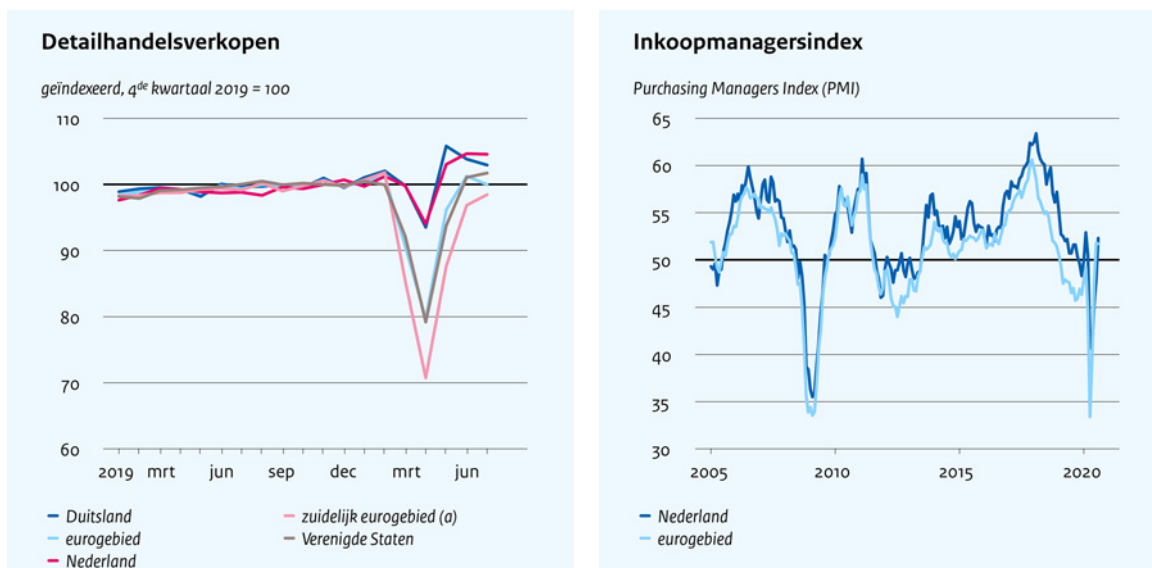
Bron: CBS, Eurostat, U.S. Bureau of Economic Analysis en CPB ([link](#)).

De wereldhandel herstelt langzaam na een historische val, de voor Nederland relevante wereldhandel kent een iets gunstiger verloop. Anders dan in de vorige crisis verloopt de initiële schok nu primair via de binnenlandse vraag, niet via de externe vraag. Niettemin is de wereldhandel met 12% nog iets verder ingeklapt dan in 2009. Na de versoepelingen in april en mei is het handelsniveau wat teruggeveerd, maar sindsdien verloopt het herstel wat trager. De voor Nederland relevante wereldhandel is iets minder diep gevallen, doordat Europa relatief vroeg is geraakt en snel reageerde. Hierbij speelt ook mee dat Noord-Europa (uitgezonderd het VK) ook veel minder is geraakt dan Zuid-Europa.

In Nederland is de bbp-daling, hoewel van historische proportie, nog relatief beperkt geweest. De val van het Nederlandse bbp van ongeveer 10% in het eerste en tweede kwartaal, is met recht historisch te noemen. Het is met afstand de grootste daling sinds de Tweede Wereldoorlog, duidelijk groter dan die in de vorige crisis. Niettemin is de klap in de meeste andere landen nog groter. Het is te vroeg voor een definitieve analyse van de oorzaken van dit verschil, maar verklaringen kunnen worden gezocht in de niet al te strenge lockdown, de Nederlandse sectorstructuur (niet sterk afhankelijk van toerisme of duurzame consumptiegoederen, zoals auto's), de omvang en snelle uitvoering van het beleidspakket, en de relatief vergevorderde digitalisering die thuiswerken en online retail relatief goed mogelijk maakte.

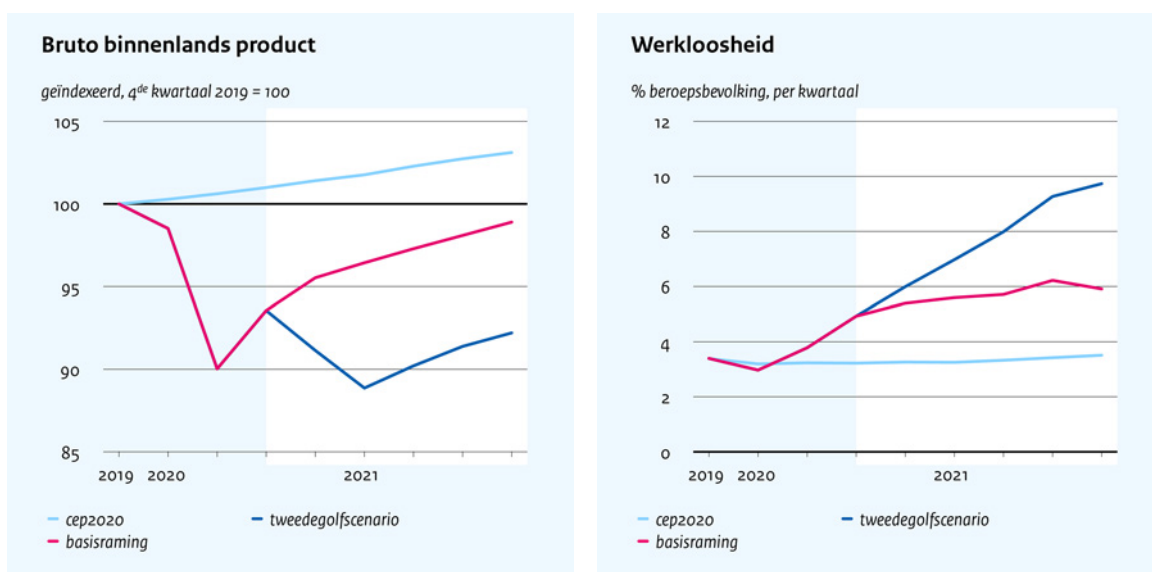
De Nederlandse economie groeit weer na het dieptepunt tijdens de lockdown, maar het herstel is verre van volledig. De meeste indicatoren van economische activiteit leggen het dieptepunt in april/mei. Met het opheffen van de meeste contactbeperkingen is de economische activiteit weer op gang gekomen. Deels is er mogelijk sprake van inhaal- of substitutie-effecten: zo zijn de detailhandelsverkopen meer dan hersteld. Het herstel is echter zeker niet volledig, de dienstenconsumptie bevindt zich bijvoorbeeld nog altijd ver onder het pre-coronaniveau.

Figuur 1.2 Indicatoren van economische activiteit wijzen op herstel vanaf mei/juni

In de basisraming zet dit herstel gestaag door, bij een tweede golf krimpt de economie ook volgend jaar. Het herstel vanaf juni vertaalt zich in een stevige groei van het bbp in de rest van het jaar en in 2021. Maar het herstel is verre van volledig, per saldo is de krimp in 2020 5%, gevolgd door herstelgroei van ruim 3% in 2021. Het bbp-niveau (volume) aan het eind van de ramingshorizon ligt daarmee nog altijd onder het niveau van 2019, en ruim 4% onder het pad dat het CPB vóór de coronacrisis raamde. Bij een tweede golf wordt het herstel in de knop gebroken. Aanvullende problemen door doorwerking van de crisis via de huizenmarkt en het (internationale) financiële stelsel worden dan waarschijnlijker. Hierdoor krimpt het bbp in dit scenario ook volgend jaar met 3%.

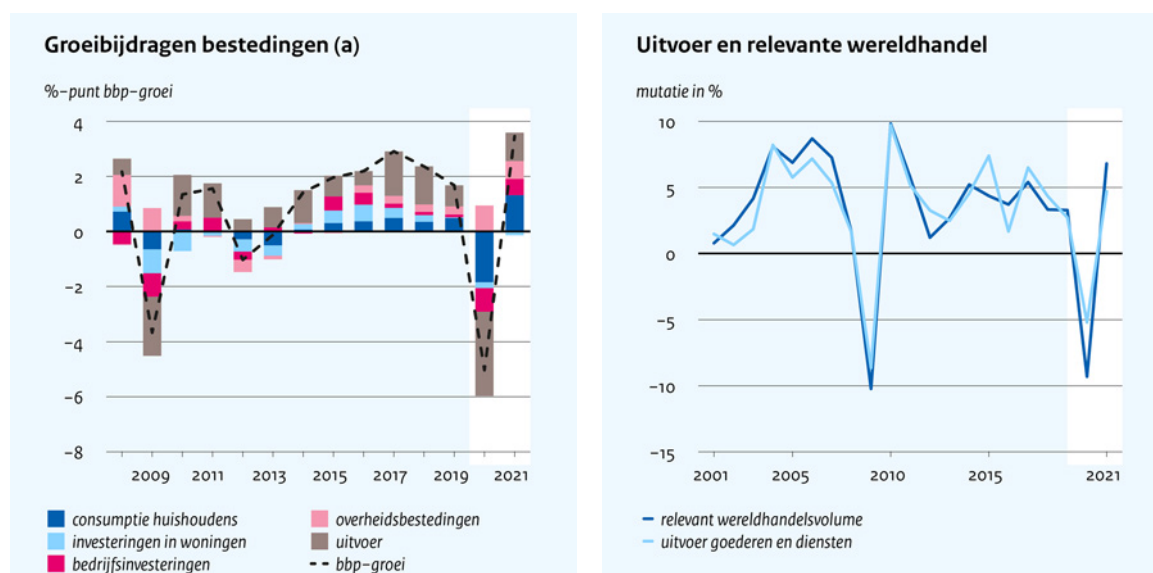
Figuur 1.3 Werkloosheid ijlt na op economische groei

Maar ook in de basisraming zal de klap nadreunen: pijnlijke aanpassingen moeten grotendeels nog komen. Hoewel het bbp dus weer groeit, moeten we de klap voor een belangrijk deel nog gaan voelen. De overheidsmaatregelen om de economie te steunen hebben ervoor gezorgd dat bedrijven tijdens de initiële aanbodschok niet grootschalig in betalingsproblemen zijn gekomen en niet direct personeel hebben hoeven te ontslaan. Op die manier is een domino-effect voorkomen en is tijd gekocht tot de eerste aanbodschok grotendeels voorbij is. Maar dit beleid kan faillissementen en werkloosheid niet voorkomen wanneer bedrijven zich moeten aanpassen aan de veranderde vraag. De effectiviteit van het steunbeleid neemt dus geleidelijk af. De overheid kan ook niet eindelijk steunen, op enig moment is normalisatie noodzakelijk. Door de asymmetrische uitwerking van de crisis tussen bedrijfstakken zijn er tegelijkertijd krimp- en groeisectoren. Dat maakt het extra belangrijk dat het instrumentarium ondersteunend is aan het aanpassingsvermogen (zoals geld voor en prikkels tot (om-)scholing).

Bij de interpretatie van bbp-cijfers past – nog meer dan gebruikelijk – een waarschuwing: het bbp is een onvolledige maatstaf van welvaart. Niet alles van waarde is meetbaar. Burenhulp, familiebezoek, thuisonderwijs: het laat zich allemaal niet in economische groeicijfers vangen. De coronacrisis heeft grote gevolgen voor zaken die raken aan de kwaliteit van het bestaan: het vieren van een bruiloft of jubileum, het bezoeken van een festival, schouwburg of concert. En er zijn grote zorgen over eenzaamheid in verpleeghuizen en kinderen in een kwetsbare thuissituatie.

Figuur 1.4 In de basisraming draagt alleen de overheid in 2020 bij aan groei, uitvoer herstelt met de handel

(a) De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de bestedingscategoriën.
Bron: CBS en CPB ([link](#)).

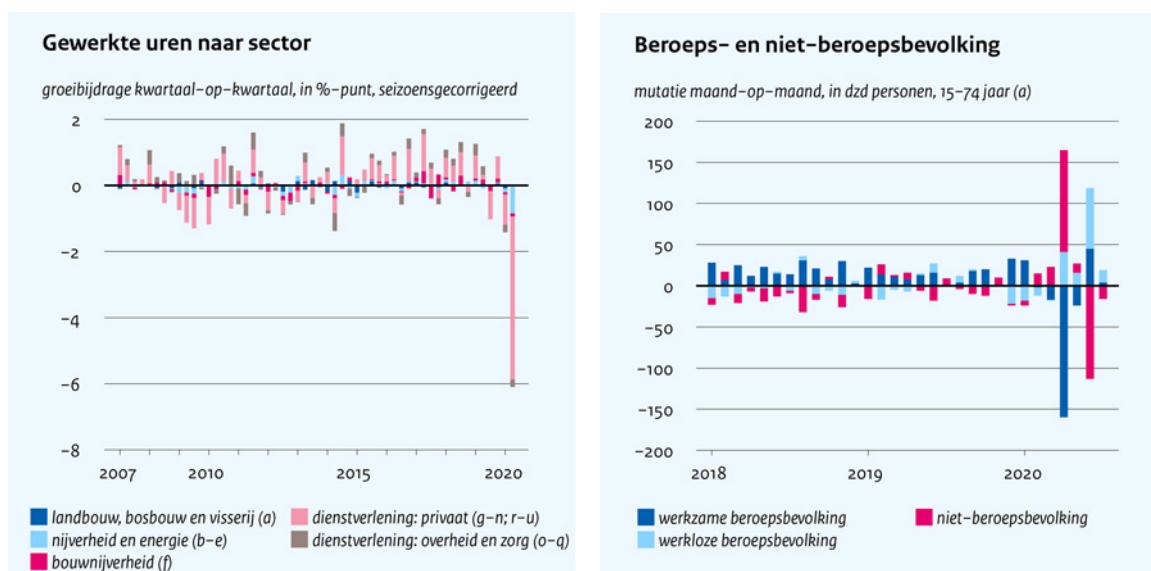
Dit jaar draagt alleen de overheid positief bij aan de groei, in 2021 zijn alleen de woninginvesteringen nog negatief. Een decompositie van de bbp-ontwikkeling in de basisraming naar bestedingscategoriën laat zien dat dit jaar alleen de overheid positief bijdraagt. Onderliggend aan de groeiende overheidsbestedingen is er overigens een dalende zorgconsumptie als gevolg van uitgestelde zorgvraag. Hiertegenover staan hogere overheidsbestedingen door coronagerelateerde uitgaven (beschermingsmiddelen, uitvoeringskosten noodpakket), alsmede reeds geplande intensiveringen (infrastructuur, klimaatakkoord, etc.). In 2021 herstelt de goederenuitvoer gelijk op met de wereldhandel, de dienstenhandel (vooral toerisme) blijft wel achter. De consumptie veert terug na hoge besparingen in 2020, de investeringen herstellen echter maar mondjesmaat, doordat bedrijven somberdere verwachtingen hebben gekregen over hun toekomstige omzet. De woninginvesteringen zijn als enige bestedingscategorië ook in 2021 nog negatief door dalende transacties en

licht dalende huizenprijzen. De woningmarkt reageert doorgaans met grotere vertraging op economische crises.

De arbeidsmarkt kende door corona een zeer turbulent verloop, de klap moet grotendeels nog komen. Initieel trok een groot deel van de mensen die hun baan verloren zich terug van de arbeidsmarkt, waarschijnlijk door het slechte perspectief om op korte termijn een baan te vinden, en doordat de contactbeperkingen het zoekproces belemmerden. Ook de immigratie was duidelijk lager. De oploep in de werkloosheid was hierdoor gematigd gezien het aantal verloren gegane banen. Vanaf juni melden zich weer flink meer mensen op de arbeidsmarkt en loopt de werkloosheid duidelijk op. Het is gebruikelijk dat de arbeidsmarkt na-ijlt bij de schok. De werkloosheid piekt in de basisraming in de tweede helft van 2021 boven de 6%. Dit is, mede door de gunstige uitgangspositie, in historisch en internationaal perspectief een relatief gematigd niveau, lager dan in de vorige crisis. In het tweedegolfs scenario stijgt de werkloosheid door tot bijna 10%. In dit scenario gaan we ervan uit dat bedrijven door de eerste schok al dusdanig zijn verzwakt, dat grootschalig baanverlies niet meer te vermijden is.

De overheid heeft met de NOW *labour hoarding* gefaciliteerd, de effectiviteit van dit beleid neemt geleidelijk af. Veel bedrijven konden door het steunbeleid voorlopig mensen in dienst houden voor wie ze nog perspectief zagen. In de eerste periode (NOW 1.0, maart - mei) werden liefst 2,7 miljoen werknemers ondersteund via de NOW. In de tweede periode (NOW 2.0, juni - september) was het gebruik lager omdat er minder contactbeperkingen van kracht waren, maar nog altijd gaat het om naar schatting een miljoen mensen. Door de geleidelijke aanscherping van het beleid en het herstel van de economie zal het beroep op de regeling in de derde periode (NOW 3.0, oktober - juni) nog wat verder teruglopen. Het steunbeleid heeft vooral mensen met een vast contract beschermd. Jongeren, flexwerkers en zzp'ers hebben het grootste deel van de klap opgevangen.¹ De verlenging van het steunbeleid drukt de oploep van de werkloosheid, die hierdoor in de basisraming in 2021 ongeveer een half punt lager uitkomt dan in de augustusraming.

Figuur 1.5 Turbulent verloop op de arbeidsmarkt

Bron: CBS ([link](#)).

(a) Seizoengecorrigeerd.

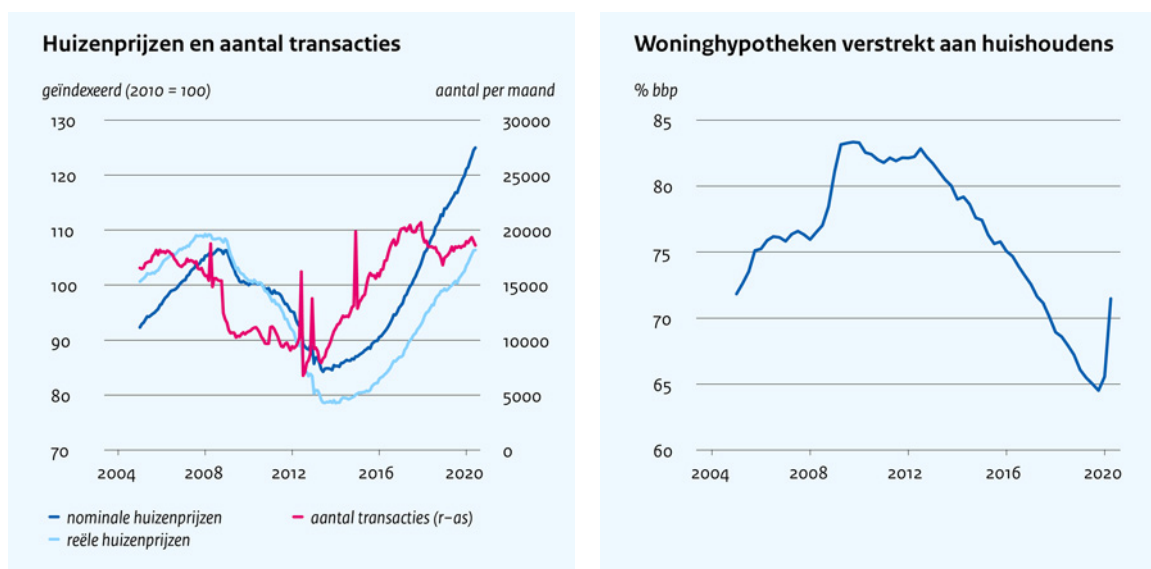
¹ Zie paragraaf 1.2 voor een beschouwing van de effecten van corona op ongelijkheid.

De bestedingsimpuls als gevolg van de extra uitgaven waartoe het kabinet deze zomer heeft besloten, draagt hieraan overigens ook bij. Het effect van dit beleid neemt wel geleidelijk af. Naarmate de crisis langer duurt, zullen aanpassingen bij bedrijven volgen. De geleidelijke afbouw van het steunbeleid en de sterker op aanpassing gerichte vormgeving van dit beleid sluiten aan op deze fase.

De productiviteit en de gewerkte uren krijgen door de recessie een knauw, maar herstellen volgend jaar. De daling is een gevolg van *labour hoarding* en volgt daarmee een vrij standaard patroon bij recessies. Dat is nu nog sterker, doordat sommige sectoren door resterende contactbeperkingen verminderd productief zijn en de overheid loondoorbetaling grotendeels vergoedt. De gewerkte uren zijn fors gedaald, vooral in de private dienstverlening. Dit betekent dat ook wanneer de werkgelegenheid weer stijgt, de werkloosheid verder zal toenemen. Dit komt doordat de extra werkgelegenheid zich voornamelijk vertaalt in meer uren per werknemer en niet zozeer in meer werknemers. Het aantal gewerkte uren is overigens minder sterk gedaald dan op basis van het beroep op de NOW verwacht zou kunnen worden. Dit komt mogelijk doordat het werk tijdens de lockdown op een laag pitje is doorgegaan (winkels waren ondanks sterk omzetverlies soms wel open) en door activiteiten die geen omzet genereren (het benutten van de lockdown om de zaak te schilderen).

De reactie van de woningmarkt op deze crisis is onzeker; er zal enige afkoeling plaatsvinden, maar een herhaling van de vorige crisis is zeker niet gegeven. De woningmarkt hield zich deze keer in eerste instantie opvallend goed: de prijzen en het aantal transacties zijn in de eerste helft van het jaar gestegen. De woningmarkt zal zich echter niet volledig aan de crisis kunnen onttrekken en uiteindelijk wel afkoelen. Huishoudens hebben immers minder te besteden en de bevolkingsgroei is lager doordat arbeidsmigranten wegblijven. Toch ligt herhaling van de instorting van de woningmarkt, zoals in de vorige crisis, niet per se voor de hand. De uitgangssituatie is anders, er zijn bijvoorbeeld minder huishoudens met een zeer hoge hypotheek ten opzichte van de waarde van hun huis door strengere leennormen en het fiscaal verplichte annuïtair aflossen. De totale hypotheekschuld ligt ook lager ten opzichte van de omvang van de economie. De bouwproductie ligt bovendien vrij laag als gevolg van een tekort aan arbeidskrachten in de afgelopen jaren en de juridische problemen door pfas- en stikstofnormen.

Figuur 1.6 De crisis is nog niet te zien op de woningmarkt, de kwetsbaarheden zijn ook kleiner

Bron: CBS, HDN ([link](#)).

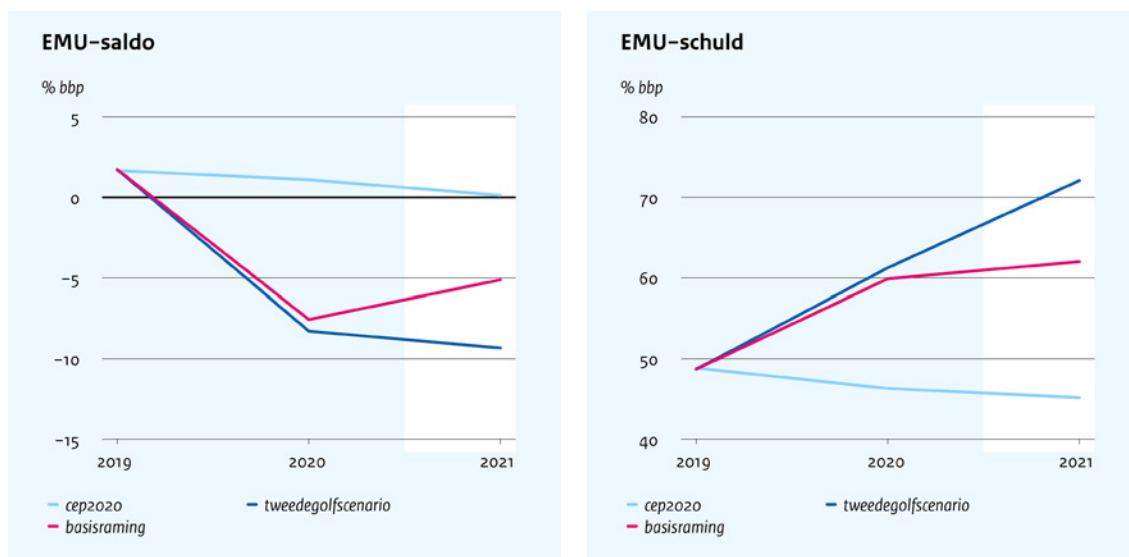
Ook de lonen reageren met vertraging, pas volgend jaar wordt het effect van de coronacrisis goed zichtbaar. De loonontwikkeling ligt voor het lopende jaar goeddeels vast door reeds gesloten cao's. Voor volgend jaar ligt nog veel minder vast, de loonontwikkeling is dan veel gematigder. Door de grote economische onzekerheid zijn de afgelopen maanden weinig nieuwe cao's tot stand gekomen. In de raming is verondersteld dat de mogelijkheid om in de NOW een lagere loonsom af te spreken niet tot een materieel effect op macroniveau zal leiden.

De inflatieontwikkeling is aan diverse krachten onderhevig, we verwachten dat neerwaartse effecten domineren. Dat de inflatie in 2020 initieel zou dalen was voorzien: dit wordt veroorzaakt door het uit de cijfers vallen van de btw-verhoging van een jaar geleden. De effecten van de coronacrisis daarbovenop zijn niet eenduidig. De aanbodschok kan (bepaalde) prijzen doen stijgen, de vraagschok is juist deflatoir. In de raming is verondersteld dat de vraagschok uiteindelijk dominant is, maar de onzekerheid rond de inflatieraming is duidelijk groter dan normaal. De olieprijsontwikkeling was de afgelopen maanden ook nog eens extra turbulent door strategische manoeuvres tussen olieproducerende landen.

De statische koopkrachtontwikkeling is in doorsnee 2,2% voor 2020 en 0,8% in 2021, maar dit moet wel met extra reserve worden geïnterpreteerd. Doordat de lonen trager reageren dan de inflatie is de statische koopkrachtontwikkeling dit jaar gunstig, voor volgend jaar houden loon- en inflatieontwikkeling meer gelijke tred. De vorig jaar aangekondigde lastenverlichting stuwt de koopkracht in 2020 verder op, de lastenverlichting die bij de Augustusbesluitvorming is afgesproken, doet de koopkracht volgend jaar ook stijgen. Hierbij kan echter niet genoeg benadrukt worden dat dit de statische koopkracht betreft, waarin geen rekening wordt gehouden met de effecten van corona via werkloosheid of een lagere omzet voor zelfstandigen. In een uitzonderlijke crisis als deze is de zeggingskracht van koopkrachtcijfers extra beperkt.

Ondanks het nieuwe pensioencontract worden in 2021 kortingen verwacht, de raming gaat ook uit van een oplopende premie. Bij het pensioenakkoord is de kortingsgrens voor 2021 verlaagd van 100% naar 90%. Een aantal grote fondsen zit daarop dit moment echter nog onder. In de raming is daarom sprake van een korting die een relatief grote groep mensen zal raken. De gemiddelde korting bij de fondsen die moeten korten, bedraagt in 2021 ongeveer 2%. Uiteindelijk is de dekkingsgraad ultimo 2020 bepalend. De lage premiedekkingsgraden als gevolg van de lagere rente vertalen zich bij een deel van de pensioenfondsen in stijgende pensioenpremies.

Figuur 1.7 In het tweedegolfsценario verslechteren de overheidsfinanciën in 2021 verder

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

Tabel 1.1 Kerngegevens voor Nederland, 2016-2021

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
mutaties per jaar in %						
Internationale economie						
Relevant wereldhandels volume goederen en diensten	3,7	5,4	3,3	3,3	-9,3	6,8
Concurrentenprijs (a)	-2,7	1,1	-0,8	3,0	0,2	0,0
Olieprijs (dollars per vat)	43,8	54,3	70,9	64,3	41,7	45,1
Eurokoers (dollar per euro)	1,11	1,13	1,18	1,12	1,12	1,14
Lange rente Nederland (niveau in %)	0,3	0,5	0,6	-0,1	-0,3	-0,3
Volume bbp en bestedingen						
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	2,2	2,9	2,4	1,7	-5,0	3,5
Consumptie huishoudens	1,1	2,1	2,2	1,5	-5,8	4,4
Consumptie overheid	1,3	0,9	1,7	1,6	3,9	1,9
Investerings (inclusief voorraden)	-6,7	4,2	3,9	3,6	-8,2	6,9
Uitvoer van goederen en diensten	1,7	6,5	4,3	2,7	-5,2	4,7
Invoer van goederen en diensten	-2,0	6,2	4,7	3,2	-3,6	5,8
Prijzen, lonen en koopkracht						
Prijs bruto binnenlands product	0,5	1,3	2,4	3,0	1,7	1,5
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	-1,3	1,3	0,9	1,0	0,6	1,1
Prijs goedereninvoer	-4,5	3,6	2,2	-1,1	-3,9	0,9
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijs index (hicp)	0,1	1,3	1,6	2,7	1,4	1,4
Loonvoet bedrijven (per uur) (d)	0,7	0,9	1,9	2,4	4,0	0,3
Cao-loon bedrijven (c)	1,5	1,5	2,0	2,4	2,5	1,4
Koopkracht, statistisch, mediaan alle huishoudens	2,5	0,2	0,0	1,0	2,2	0,8
Arbeidsmarkt						
Beroepsbevolking	0,4	0,8	1,2	1,6	-0,1	0,6
Werkzame beroepsbevolking	1,3	2,1	2,3	2,0	-1,0	-1,0
Werkloze beroepsbevolking (in duizend personen)	538	438	350	314	395	545
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	6,0	4,9	3,8	3,4	4,3	5,9
Werkgelegenheid (in uren)	2,4	2,4	2,6	2,2	-3,6	1,2
Overig						
Arbeidsinkomensquote (niveau in %)	73,9	73,3	73,4	74,0	73,0	74,0
Arbeidsproductiviteit bedrijven (per uur)	-0,2	0,6	-0,1	-0,5	-1,4	2,8
Individuele spaarquote (in % beschikbaar inkomen) (b)	3,9	3,0	3,2	3,1	9,2	7,1
Saldo lopende rekening (niveau in % bbp)	8,1	10,8	10,8	9,9	8,3	7,6
niveau in % bbp						
Collectieve sector						
EMU-saldo	0,0	1,3	1,4	1,7	-7,6	-5,1
EMU-schuld (ultimo jaar)	61,9	56,9	52,4	48,7	59,9	62,0
Collectieve lasten	38,4	38,7	38,8	39,3	38,0	38,7
Bruto collectieve uitgaven	44,0	42,9	42,8	42,4	50,3	48,3
(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.						
(b) Niveau; beschikbaar gezinsinkomen is inclusief collectieve besparingen.						
(c) Voorheen contractloon bedrijven.						
(d) De loonkostensubsidie NOW, en de continuïteitsbijdrage in de zorg, hebben een opwaarts effect op de loonvoetmutatie bedrijven in 2020 van 2,0%-punt en een neerwaarts effect van 1,5%-punt in 2021.						

De overheidsfinanciën hebben het grootste deel van de klap opgevangen, met een recordtekort als gevolg. De overheid tracht als stookkussen te fungeren door de begroting automatisch te laten mee ademen bij economische tegenwind. Deze automatische stabilisatie heeft uitstekend gewerkt: de gemiste belastinginkomsten en extra WW-uitgaven verslechteren het saldo in 2020 met liefst 27,7 miljard. Daarbovenop komen dan nog de extra uitgaven voor het actieve steunbeleid. Per saldo is er in 2020 een historisch hoog tekort van bijna 8%. In de basisraming zijn de kosten voor steunbeleid in 2021 duidelijk kleiner en zorgt de economische groei weer voor meer belastinginkomsten (het herstel is door verliesverrekening en progressiviteit in het belastingstelsel overigens niet evenredig). Daar staan wel extra uitgaven en lastenverlichting tegenover. Hierdoor loopt het tekort in de basisraming in 2021 terug tot 5%. In het tweedegolfscenario is verondersteld dat het steunbeleid geheel 2021 wordt gecontinueerd, en verslechteren de belastinginkomsten verder. Het tekort op de overheidsbegroting komt dan in 2021 uit op ruim 9%.

De overheidsschuld blijft ook in het tweedegolfscenario te dragen, voorlopig zijn bezuinigingen of lastenverzwaringen daarom niet nodig. De schuldratio loopt in 2020 hard op door de bovengenoemde saldo-ontwikkeling en door het noemereffect van de krimpende economie. Het aan ondernemers verleende belastinguitstel (dat niet zichtbaar is in de tekortontwikkeling) zorgt voor een stijging van de schuld in 2020 en daling in 2021. Mede door dit verschil tussen kasritme en transactiebasis stabiliseert de schuldquote in de basisraming volgend jaar al. In het tweedegolfscenario loopt de schuldratio verder op tot 72% ultimo 2021. Dat is nog altijd een niveau dat geen aanleiding geeft tot zorg vanuit de economische literatuur. De schuldquote lag in Nederland in het begin van de jaren negentig hoger en ligt op dit moment in veel Europese landen ook duidelijk hoger zonder dat dit tot financieringsproblemen leidt. Voorlopig geeft de stand van de overheidsfinanciën dus geen aanleiding om op korte termijn te bezuinigen, of de lasten te verhogen. Gezien de uitzonderlijke laagconjunctuur zou dat het herstel onnodig belasten.²

1.2 Coronaklap raakt zwakke plek

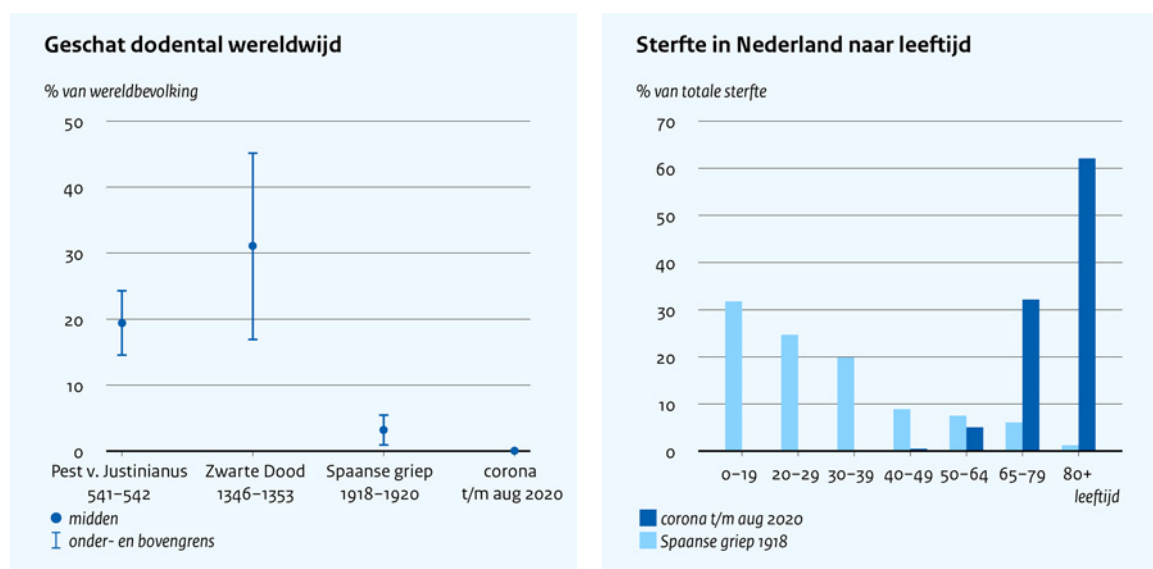
De coronacrisis raakt niet iedereen even hard. Wat betekent dat voor de sociaaleconomische ongelijkheid? Wie met een snelle blik naar de koopkrachtcijfers in deze raming kijkt, zal wellicht even met zijn ogen knippen: een dikke plus, tijdens het slechtste economische jaar ooit? Het CPB is de eerste om dat te relativiseren: het gaat om *statische koopkracht*, die laat zien wat er in doorsnee gebeurt als de persoonlijke omstandigheden niet veranderen: geen werkloosheid, geen gezinsuitbreiding, geen echtscheiding, enzovoort. Punt is natuurlijk dat juist in een crisis die persoonlijke omstandigheden voor veel mensen verslechteren, en dat zit niet in dit cijfer. Maar toch: het koopkrachtcijfer laat ook zien dat er zelfs tijdens een crisis van deze omvang mensen zijn die er in inkomen op vooruit gaan. De coronacrisis heeft door haar aard een heel verschillende uitwerking op verschillende delen van de economie. Wie een vaste baan heeft in een sector die niet hard geraakt is (overheid, supermarkten, bezorgdiensten), ziet zijn besteedbaar inkomen dit jaar waarschijnlijk stijgen. Wie als flexwerker of zelfstandige in de reisbranche of de evenementenindustrie werkte, heeft een geheel ander perspectief. De vraag is of die ongelijke effecten per saldo ook invloed hebben op de ongelijkheid: dragen de sterkste schouders de zwaarste lasten, of komt de klap juist bij kwetsbare groepen terecht?

Het effect van een pandemie op ongelijkheid kan in beginsel beide kanten op gaan, maar in dit geval is een grotere ongelijkheid waarschijnlijk. Historisch gezien hebben pandemieën de ongelijkheid vaak verkleind. Het sterkste voorbeeld daarvan is wellicht de pestepidemie van de veertiende eeuw, die volgens

² 16e Studiegroep Begrotingsruimte (2020), Brief uits tel 16° Studiegroep Begrotingsruimte ([link](#)).

economisch historici heeft bijgedragen aan het einde van het stelsel van horigen en leenheren in Noordwest Europa.³ Maar dit verliep op een wel heel grimmige manier: er waren zoveel doden te betreuren dat de overblijvende landarbeiders aanzienlijk meer onderhandelingsmacht hadden. Ook de Spaanse griep van een eeuw geleden – die het dodelijkst was onder relatief jonge mensen, terwijl de Eerste Wereldoorlog ookal veel slachtoffers had geëist – had een opwaarts effect op de lonen. COVID-19 eist vooralsnog gelukkig veel minder slachtoffers dan die eerdere pandemieën. Doordat de sterfte geconcentreerd is onder ouderen, is het effect op de beroepsbevolking relatief zelfs nog kleiner. De grootste economische gevolgen van de huidige pandemie volgen daardoor niet zozeer uit de impact op de volksgezondheid, als wel uit de inspanning om deze te voorkomen: de contactbeperkingen die zijn opgelegd, en de maatregelen die mensen zelf in acht nemen om hun blootstelling te beperken. Een vergelijking met meer recente, minder dodelijke epidemieën is daardoor waarschijnlijk zinvoller. Onderzoek naar landen die relatief hard zijn geraakt door bijvoorbeeld SARS en MERS laat zien dat de inkomensongelijkheid toen juist toenam.⁴ Maar ook deze vergelijkingen zijn imperfect, alleen al doordat de schaal van die epidemieën beperkter was. Voor de uitwerking op ongelijkheid zijn naast de specifieke kenmerken van het virus ook de bestaande institutionele en economische structuur van belang. Ook de beleidsreactie speelt een essentiële rol. Om de effecten van de coronacrisis op ongelijkheid in te schatten, moeten we daarom preciezer kijken naar wie er het hardst wordt geraakt en hoe dit in de Nederlandse context uitpakt.

Figuur 1.8 Aantal slachtoffers corona niet vergelijkbaar met eerdere pandemieën, ouder dan bij Spaanse griep

Bron: eigen berekeningen op basis van diverse schattingen van wereldwijde sterfte en bevolking (links); CBS en RIVM (rechts), [\(link\)](#).

Dat de macro-economische effecten van de gezondheidsschade beperkt zijn, laat onverlet dat de ziektelast niet gelijk is verdeeld. Er bestaat in Nederland een sterke samenhang tussen gezondheid en sociaaleconomische positie. Hoger opgeleiden leven gemiddeld zes jaar langer dan lager opgeleiden. Het verschil in hoe lang mensen zich gezond voelen is zelfs veertien tot vijftien jaar.⁵ Leefstijl en aanleg spelen hierbij een rol, maar ook de kwaliteit van de woonomgeving, zoals blootstelling aan luchtvervuiling. Door deze uitgangspositie is het aannemelijk dat COVID-19 leidt tot een toename van ongelijkheid. Mensen met een

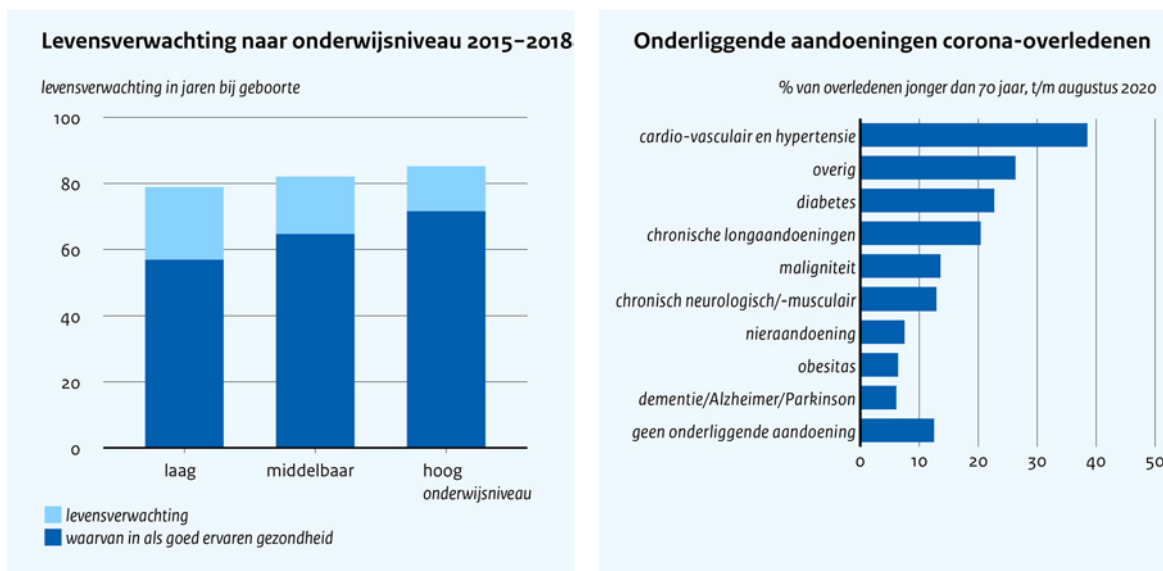
³ Milanovic, B., 2016, *Global inequality: A new approach for the age of globalization*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

⁴ Furceri, D., P. Loungani, J.D. Ostry en P. Pizzuto, 2020, Will Covid-19 affect inequality? Evidence from past pandemics, *Covid Economics*, 12, pp. 138-157 ([link](#)).

⁵ Broeders, D., D. Das, R. Jennissen, W. Tie meijer en M. de Visser, 2018, Van verschil naar potentieel. Een realistisch perspectief op de sociaaleconomische gezondheidverschillen, WRR Policy Brief ([link](#)).

slechtere gezondheid lopen immers een hoger risico om ernstig ziek te worden en om te overlijden.⁶ Dit effect wordt nog versterkt indien mensen met een lagere sociaaleconomische status ook een groter risico lopen om aan de ziekte te worden blootgesteld, bijvoorbeeld doordat ze vaker beroepen hebben waarin thuiswerken niet goed mogelijk is, meer zijn aangewezen op openbaar vervoer, in slechtere arbeidsomstandigheden werken, of vaker in dichtbevolkte wijken wonen. In de Verenigde Staten – waar dergelijke verschillen groter zijn – bestaan hier grote zorgen over,⁷ maar ook in Nederland zijn er aanwijzingen dat dit het geval is, denk bijvoorbeeld aan de werk- en leefomstandigheden van werknemers (vaak arbeidsmigranten) in de vleesverwerkende industrie.⁸ De ongelijkheid in mentale gezondheid kan ook door corona worden vergroot. Lage inkomens, arbeidsongeschikten en uitkeringsgerechtigden geven vaker aan dat ze zich bedreigd voelen door corona.⁹

Figuur 1.9 Gezondheid is ongelijk verdeeld, corona treft mensen met slechtere gezondheid harder

Bron: CBS en RIVM ([link](#)).

Op de arbeidsmarkt verdiept de coronacrisis de al bestaande breuklijnen. De Nederlandse arbeidsmarkt kenmerkt zich door een scherpe tweedeling tussen mensen met veel en mensen met weinig baan- en inkomenszekerheid.¹⁰ Dat is op zichzelf geen nieuws, maar de coronacrisis laat opnieuw de kwetsbaarheid van onze arbeidsmarkt zien. Het betekent dat het grootste deel van een economische schok wordt opgevangen door een specifieke groep: uitzend- en oproepkrachten, zzp'ers. Bedrijven die de broekriem aanhalen, nemen eerst afscheid van flexkrachten en zzp'ers en verlengen tijdelijke contracten niet. Dat is al te zien in de cijfers: de werkloosheid is het scherpst opgelopen onder jongeren, omdat zij relatief vaak geen vast contract hebben. Daarbij is het belangrijk om op te merken dat de keuze tussen vast en flexibel niet altijd geheel vrijwillig is. Zelfstandigheid weerspiegelt in sommige sectoren eerder een gebrek aan onderhandelingsmacht.¹¹

⁶ Zheng, Z., F. Peng, B. Xu, J. Zhao, H. Liu, J. Peng, Q. Li, C. Jiang, Y. Zhou, S. Liu, C. Ye, P. Zhang, Y. Xing, H. Guo en W. Tang, 2020, Risk factors of critical & mortal COVID-19 cases: A systematic literature review and meta-analysis, *Journal of Infection*, 81, pp e16–e25 ([link](#)).

⁷ Blow, C.M., 2020, The racial time bomb in the Covid-19 crisis, *The New York Times*, 1 april 2020 ([link](#)).

⁸ Thuiswerken vindt in Nederland het meest plaats in het hoogste beroepsniveau. Zie CBS, 2020, ICT'ers werken vaakst vanuit huis tijdens coronacrisis ([link](#)).

⁹ Van Bochove, M., 2020, Omgaan met angst, stress en risico's, In: G. Engbersen en T. Wentink (Reds.), *De bedreigde stad*, Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken ([link](#)).

¹⁰ Commissie Regulering van Werk, 2020, In wat voor land willen wij werken? Naar een nieuw ontwerp voor de regulering van werk ([link](#)).

¹¹ Rijks overheid, 2015, IBO zelfstandig en zonder personeel ([link](#)).

Juist de groepen die de klap opvangen, lopen een relatief groot risico op financiële problemen. Onder de risicogroep op de arbeidsmarkt bevinden zich vaker studenten, jongeren, migranten, alleenstaanden en mensen met een relatief laag inkomen. Deze groepen hebben vaak weinig andere bronnen van huishoudinkomen om op terug te vallen.¹² Daarnaast hebben mensen met relatief lage inkomens weinig buffers. Een stresstest laat zien dat, als er geen Tozo was geweest, zo'n 10% van de zelfstandigen binnen drie maanden de vaste lasten niet meer kan betalen wanneer hun inkomen wegvalt.¹³

De crisis versterkt bovendien de effecten van discriminatie op de arbeidsmarkt: er is sprake van last-in-first-out. Op de Nederlandse arbeidsmarkt is sprake van discriminatie: sollicitanten met een migratieachtergrond ontvangen minder reacties dan identiek gekwalificeerde sollicitanten met een Nederlandse achtergrond. Dit effect is het sterkst voor groepen met een niet-westerse achtergrond, en in het bijzonder een Afrikaanse of Arabische herkomst.¹⁴ Doordat deze groepen op achterstand staan op de arbeidsmarkt, hebben ze vaker een tijdelijk contract of uitzendbaan. Zo zijn ze in hoogconjunctuur de laatsten die worden aangenomen, en in crisistijd de eersten die er uitgaan.

Doordat het steunbeleid aangrijpt bij de bestaande situatie, vergroot het onbedoeld de ongelijkheid op de arbeidsmarkt. De noodpakketten zijn voortvarend uit de grond gestampt, maar dat kon alleen maar door ze te baseren op de bestaande situatie. Bedrijven krijgen via de NOW-regeling compensatie voor hun omzetverlies, zodat ontslagen kunnen worden voorkomen. Werknemers die zo in dienst blijven, maar voor wie weinig werk is, krijgen nu al een half jaar hun volledige loon doorbetaald, hetgeen ook internationaal gezien royaal is. Een loonoffer zou betere prikkels op heroriëntatie op een andere baan geven en wellicht ook rechtvaardiger zijn, maar hier zitten uitvoeringstechnisch en juridisch veel haken en ogen aan.¹⁵ Maar tijdelijke contracten worden nu vaak niet verlengd. Die werknemers verliezen dus als eerste hun baan, maar hebben slechts kort recht op WW; de eerste 'coronawerklozen' belanden nu al in de bijstand. Voor verlenging van hun WW-recht waren in deze crisis goede (economische) argumenten aan te voeren, maar dit had een hele separate administratie vereist, waarvan de uitvoering lastig voorstelbaar is. Zelfstandigen krijgen via de Tozo-regeling inkomenssteun, maar wel op minimumniveau en bovendien met een toets op partnerinkomen. Hoewel het steunbeleid zowel noodzakelijk als ruimhartig is, heeft het als onbedoeld neveneffect dus dat de ongelijkheid op de arbeidsmarkt verder wordt vergroot.

Ook op lange termijn kan de coronacrisis de ongelijkheid vergroten doordat de al bestaande kansenongelijkheid in het onderwijs wordt versterkt. Als je met een zilveren lepel in de mond wordt geboren, zijn je kansen op een voorspoedige schoolcarrière en daarmee uiteindelijk een goed inkomen een stuk beter.¹⁶ Het sluiten van de scholen tijdens de lockdown heeft deze al bestaande kansenongelijkheid waarschijnlijk versterkt. Het schrappen van de eindtoets in het primair onderwijs heeft er bijvoorbeeld voor gezorgd dat vooral leerlingen met een migratieachtergrond en kinderen van ouders met een lager inkomen- of opleidingsniveau een hoger schooladvies zijn misgelopen.¹⁷ Maar corona heeft niet alleen de achtstegroepers geraakt, het vergroot waarschijnlijk ook de ongelijkheid in de andere klassen. Thuisonderwijs is immers een stuk lastiger voor wie klein behuisd is, minder de beschikking heeft over (digitale) leermiddelen en lager

¹² Van den Berge, W., S. Rabaté en L. Swart, 2020, Crisis op de arbeidsmarkt: Wie zitten er in de gevarenzone?, CPB coronapublicatie ([link](#)).

¹³ Vlekke, M., H-W. de Boer, J. We da en A. van Geen, 2020, Stresstest Huis houdens, CPB/AFM coronapublicatie ([link](#)).

¹⁴ Thijssen, L., M. Coenders en B. Lancee, 2019, Etnische Discriminatie Op de Nederlandse Arbeidsmarkt: Verschillen Tussen Etnische Groepen En de Rol van Beschikbare Informatie over Sollicitanten, *Mens en Maatschappij*, 94, pp. 141–176.

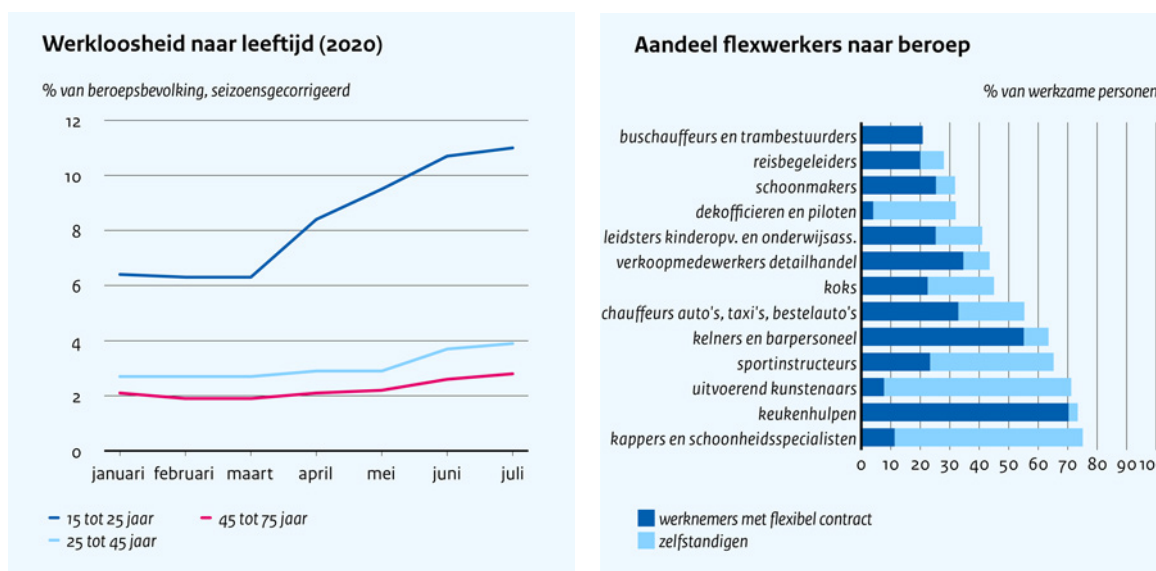
¹⁵ Jongen, E. en P. Koning, 2020, Lessen voor de NOW, CPB coronapublicatie ([link](#)).

¹⁶ CPB, 2020, Ongelijke kansen zijn gemiste kansen, In: CPB, 2020, Centraal Economisch Plan 2020 ([link](#)).

¹⁷ Swart, L., D. Visser, M. Zumbuehl en W. van den Berge, 2020, Schrappen eindtoets groep 8 kan ongelijkheid vergroten, CPB coronapublicatie ([link](#)). Het schrappen van het centraal eindexamen heeft overigens een omgekeerd effect, dit bevoordeelt per saldo leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond en leerlingen met laag- en middelbaar opgeleide ouders. Zie Swart, L., D. Visser en M. Zumbuehl, 2020, Effect schrappen centraal examen zonder aanvullende maatregelen, CPB coronapublicatie ([link](#)).

opgeleide ouders heeft.¹⁸ Indicatief in dit verband is onderzoek naar de zogenaamde ‘summer learning loss’, dat laat zien dat leerlingen door studieonderbreking vaardigheden verliezen, en dat dit effect sterker is bij leerlingen met een bestaande leerachterstand.¹⁹ De betere scholen lijken er bovendien beter in geslaagd te zijn het afstandsonderwijs goed in te richten.²⁰

Figuur 1.10 Jongeren vangen de grootste klap op, flexwerk is in enkele meest getroffen sectoren de norm

Bron: CBS ([link](#)).

Wat betekent dit voor beleidsmakers? De coronacrisis treft bestaande kwetsbaarheden in de Nederlandse economie en versterkt bestaande kansenongelijkheid in het onderwijs. Op korte termijn kan de overheid de meest getroffen groepen ondersteunen door te investeren in zaken als scholing en begeleiding naar werk, en door hulp te bieden bij armoede en problematische schulden, het derde steunpakket bevat ook dergelijke elementen.²¹ Bij onverhoopte nieuwe contactbeperkingen kan het effect van schoolsluitingen op kansenongelijkheid wellicht explicieter worden meegewogen in de prioritering. Tegelijkertijd moet dergelijk beleid – hoe nuttig ook – uiteindelijk gekwalificeerd worden als symptoombestrijding. De echte uitdaging is om de onderliggende kwetsbaarheden zelf aan te pakken: het verkleinen van het onderscheid tussen vast en flexibel werk, het tegengaan van schijnzelfstandigheid en discriminatie, het verkleinen van verschillen in volksgezondheid en arbeidsomstandigheden tussen mensen met een hoge en lage sociaaleconomische status. Dat komt voor deze crisis te laat, maar kan er wel voor zorgen dat een volgende crisis een weerbaarder samenleving treft.

¹⁸ Bol, T., 2020, Inequality in homeschooling during the Corona crisis in the Netherlands: First results from the LISS Panel, Working Paper 30 april 2020 ([link](#)).

¹⁹ Onderwijsraad, 2020, Ondervangen gevolgen coronacrisis voor het onderwijs ([link](#)).

²⁰ Onderwijsraad, 2020, Vooruit zien voor jonge generaties ([link](#)).

²¹ Voor beleidsopties zie CPB, 2020, Kansrijk arbeidsmarktbeleid: Update actief arbeidsmarktbeleid ([link](#)) en CPB/SCP, 2020, Kansrijk armoedebeleid ([link](#)).

2 De Nederlandse economie in 2020 en 2021

2.1 De internationale economie

De mondiale economie wordt in 2020 hard geraakt door de coronapandemie. Het wereld-bbp daalt in 2020 met ongeveer 5% door de verschillende maatregelen die na het uitbreken van de coronapandemie zijn genomen. In 2021 herstelt de wereldeconomie zich met ongeveer 5%. Hiermee ligt de omvang van de wereldeconomie nog onder het niveau van 2019. In veel landen werden historisch dieptepunten bereikt in het tweede kwartaal van 2020, toen wereldwijd strikte maatregelen waren genomen die grote delen van de economie stillegden. Het virus verspreidt zich in het derde kwartaal echter verder, in de VS en vooral in een aantal opkomende economieën zoals Brazilië, Zuid-Afrika, India en Rusland. Ditzet het verdere herstel van het wereld-bbp in 2021 onder druk. In een scenario waarin er ook nog eens een tweede mondiale golf van de coronapandemie toeslaat, zal de mondiale groei uiteraard opnieuw hard geraakt worden.

De Amerikaanse economie heeft een relatief kleinere dip gehad begin 2020, maar herstel wordt gehinderd door het voortwoekeren van het virus. De VS is in vergelijking met de eurozone minder lang in lockdown geweest, mede waardoor de productieval in het tweede kwartaal van 2020 met zo'n 8% iets minder diep is geweest dan voor de eurozone. De snelle herstart van de Amerikaanse economie heeft geleid tot een herstel van detailhandelsverkoop naar grofweg het pre-corona niveau. Half maart verlaagde de Fed de rente in de VS met 100 basispunten naar de bandbreedte 0,0 – 0,25% en de regering kwam vrij snel met verschillende begrotingsimpulsen, waaronder het *Paycheck Protection Program* en de *Health Care Enhancement Act* (samen zo'n 2% bbp) en de ruimere *CARES Act* die ongeveer 10% bbp behelst. De snelle heropening van de economie heeft echter ook bijgedragen aan het verder voortwoekeren van het virus. In een aantal staten zijn contactbeperkende maatregelen van kracht geworden en is het consumentenvertrouwen weer ingezakt. Hierdoor staat het verdere herstel in 2020 onder druk. Ook het mogelijk (deels) wegvallen van de aanvankelijke krachtige begrotingsimpuls is een factor van invloed op het verdere herstel.

De Chinese economie herstelt zich. Na heropening van fabrieken en winkels groeide de Chinese economie volgens de officiële statistieken in het tweede kwartaal met 3,2% ten opzichte van hetzelfde kwartaal vorig jaar. Hiermee is het de eerste grote economie die groei rapporteert sinds de uitbraak van de coronaviruspandemie. Een aanhoudende daling van de detailhandel onderstreept echter de zwakte van de consumentenbestedingen. De Chinese economie is aangezwengeld door discretionaire begrotingsmaatregelen van rond de 4,5% bbp, waaronder versnelde uitbetaling van werkloosheidsverzekering, belastingvermindering en openbare investeringen. De regering heeft ook stappen ondernomen om de verkrapping van de financiële omstandigheden te beperken, waaronder respijtmaatregelen om financiële hulp te bieden aan getroffen huishoudens, bedrijven en regio's die met terugbetalingsproblemen worden geconfronteerd. De Chinese export heeft zich goed weten te herstellen na het begin van het jaar mede vanwege het verwerken van achterstanden en een extra groei van de uitvoer van farmaceutische producten (zie figuur 2.2, rechts).

Flinke daling van de economische groei in Europa in 2020 maar grote verschillen tussen landen. Het coronavirus heeft de verschillende Europese landen verschillend geraakt, wat deels te verklaren is door het gevoerde beleid met strenge lockdowns in Italië en Spanje die in een vroeg stadium hard geraakt zijn, en een veel lossere beleid in Zweden dat later een snelle stijging van coronapatiënten meemaakte. Als gevolg lopen de economische klappen dieze hierdoor hebben gekregen, ook uiteen. Dit is te zien aan de dieptes van het dalen

de inhaalgroei van het bbp. Zo is het dal in de Scandinavische landen relatief beperkt gebleven, terwijl landen als Spanje, Italië en Frankrijk zware klappen hebben gekregen. Ook het Verenigd Koninkrijk heeft behoorlijk geleden onder de coronapandemie wat betreft aantal patiënten en economische schade. Figuur 2.1 (links) illustreert dit. Een opvallende uitzondering is Duitsland, dat relatief minder hard is geraakt door corona, maar waar de industriële productie in juni toch nog 12% lager ligt. Vooral de Duitse auto-industrie heeft het moeilijk gehad in de eerste helft van het jaar (figuur 2.1 rechts).

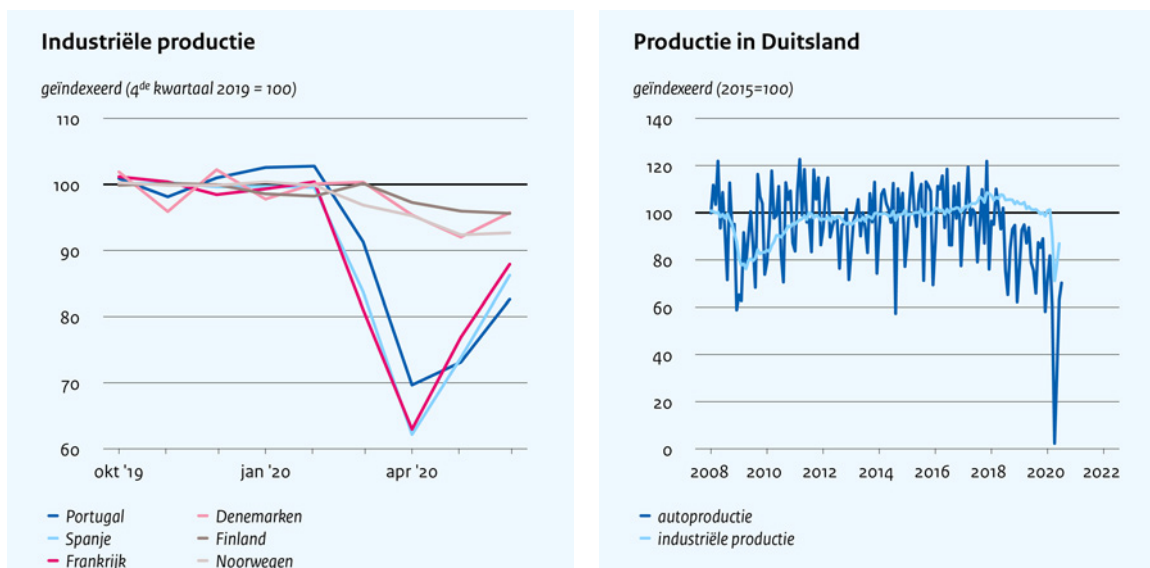
Als gevolg van de coronapandemie daalt in 2020 het bbp van de eurozone met zo'n 8% in reële termen. Met een groei van ongeveer 7% in 2021 is het herstel ook in 2021 nog niet compleet. Voor de tweede helft van 2020 wordt een geleidelijk en onvolledig herstel geraamd gezien de impact van contactbeperkende maatregelen, tweede-ronde-effecten (zoals oplopende werkloosheid), de grote mate van onzekerheid, en de achterblijvende externe vraag. Deze cijfers gelden voor de eurozone als geheel maar, zoals gezegd, zijn er grote verschillen tussen de eurozonelanden. In een aantal landen stijgen in juni de detailhandelsverkopten alweer; zo zijn ze in Nederland en Duitsland hersteld tot een niveau dat iets hoger ligt dan pre-corona, wat wijst op een inhaalgroei nagedwongen besparingen tijdens de lockdowns. Maar in een aantal Zuid- en Oost-Europese landen liggen de detailhandelsverkopten in juni nog (ver) onder het pre-coronaniveau.

Om de klappen wat te verzachten hebben lidstaten verschillende begrotingsimpulsen ingezet. De EU-landen hebben verscheidene maatregelen getroffen om de economie te stutten, variërend van inkomensondersteuning en schuldenverlichting tot begrotingsbeleid.²² Daarnaast zijn de lidstaten in juli overeengekomen om samen een herstellfonds (*Next Generation EU*) te financieren van zo'n 750 mld euro, verdeeld over subsidies en leningen die zullen worden verstrekt via een speciale herstel- en veerkrachtfaciliteit (RRF) en een aanvulling op bestaande EU-begrotingsprogramma's. Ook is er een pakket van ongeveer 540 mld euro (4% bbp van de EU27) dat toestaat om vanuit het Europees Stabiliteitsmechanisme (ESM) gezondheidsgerelateerde uitgaven te financieren (*Pandemic Crisis Support*); overheidsgaranties aan de Europese Investeringsbank (EIB) te verlenen om met name het MKB te ondersteunen; en een tijdelijk op leningen gebaseerd instrument (SURE) te gebruiken dat werknemers en banen moet beschermen, ondersteund door garanties van EU-lidstaten. Echter, het invoeren van de verschillende maatregelen kost tijd en bestaande uitvoeringsorganisaties in de verschillende Europese landen zijn veelal niet uitgerust om hoge aantallen steunaanvragen te verwerken.

De ECB heeft daarnaast stevig verruimend monetair beleid gevoerd in maart. Er is een aanvullend programma voor de aankoop van 750 mld euro aan particuliere en openbare effecten (*Pandemic Emergency Purchase Program* of PEPP) geïntroduceerd. Op 4 juni waren de zwakkere inflatievooruitzichten in de ECB-projecties en de gewenste ondersteuning van de herstart van de economie na de coronaperiode aanleiding om de omvang van het PEPP met 600 mld euro uit te breiden tot 1350 mld euro. De looptijd van het programma is verlengd tot ten minste juni 2021 terwijl het aankoopritme flexibel is.

²² Voor een overzicht zie het kader Coronapakket in perspectief in de juniraming 2020 ([link](#)).

Figuur 2.1 Grote verschillen tussen landen in industriële productie (links); flinke klap auto-industrie Duitsland (rechts)

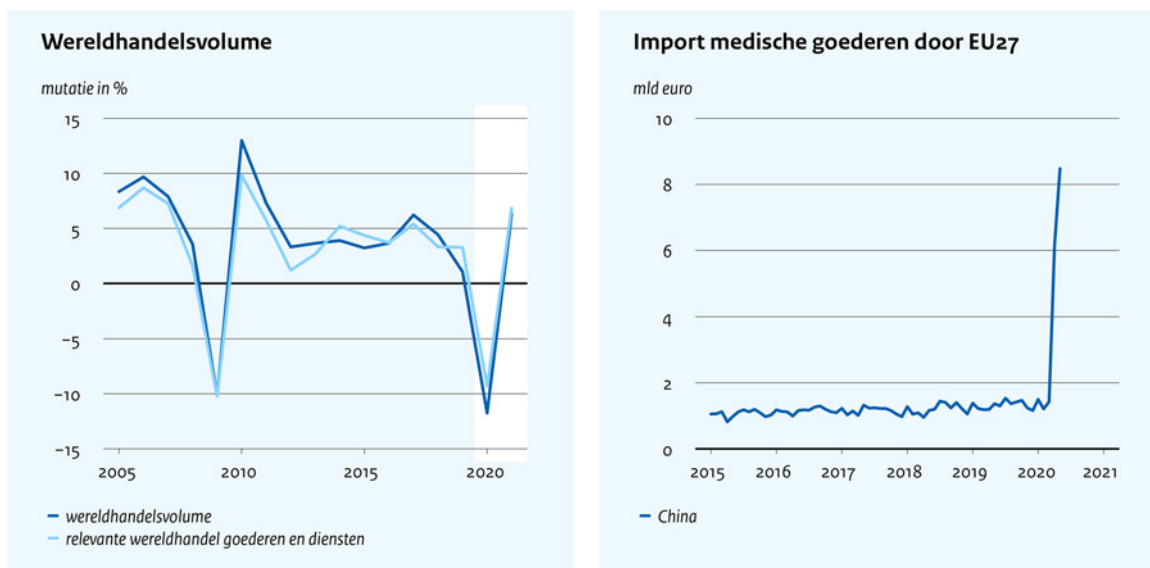

Bron: Eurostat en Statistische Bundesamt ([link](#)).

De wereldhandel krijgt een flinke klap in de eerste helft van 2020 en herstelt zich langzaam in 2021. De wereldhandelsgroei is flink ingeklapt in het tweede kwartaal van 2020. De geraamde daling van 11,7% (op jaarbasis) is historisch te noemen: de val tijdens de financiële crisis in 2009 was kleiner, met 10,2% (zie figuur 2.2, links). De val wordt gedreven door lockdownmaatregelen in vrijwel de gehele wereld, waardoor industrie en diensten voor een deel stil kwamen te liggen. Na het versoepelen van de maatregelen in april en mei is de handel weer wat teruggeveerd. Echter, na mei lijkt het herstel weer wat te vertragen. De opleving van het coronavirus in verschillende landen speelt hier op korte termijn een rol in. Op langere termijn speelt ook de onzekerheid mee die door de coronapandemie wordt veroorzaakt. Hierdoor zijn bedrijven en huishoudens terughoudend in het nemen van aankoopbeslissingen met een langetermijnkarakter en blijven investeringen en vraag naar duurzame consumptiegoederen gematigd. Dit heeft een remmend effect op de wereldhandelsgroei, omdat die zwaar leunt op de handel in machines en duurzame consumptiegoederen. Daarbovenop komt ook het feit dat *social distancing*-maatregelen de dienstenhandel onder druk blijven zetten, waardoor, onder andere, internationaal vliegverkeer en toerisme op een lager niveau blijven liggen in 2020 en 2021.

De neergang van de relevante wereldhandel wordt in 2020 iets verzacht door snellere versoepeling van maatregelen in grote delen van Europa. De relevante wereldhandel laat onderliggend een vergelijkbaar patroon zien als de totale wereldhandel, maar de dip in de eerste helft van 2020 is minder diep dan die van de wereldhandel. Dit komt omdat de eurozone relatief vroeg is getroffen door het coronavirus en ook vroeg maatregelen heeft genomen. Na de versoepeling van de maatregelen in veel Europese landen in april en mei zijn het economisch verkeer en de handel sneller op gang gekomen, wat een snellere terugveer van de relevante wereldhandel verklaart (zie figuur 2.2 links).

Figuur 2.2 Relevante wereldhandel veert sneller op (links); import van medische goederen uit China stijgt (rechts)

Bron: CPB en Eurostat ([link](#)).

De inflatie in de eurozone is laag, maar trekt iets aan in 2021. Door de lockdownmaatregelen is het weg- en vliegverkeer begin 2020 flink gedaald, en zal dat ook in de rest van 2020 laag blijven. Dit heeft samen met een verzwakkende wereldeconomie tot een enorme daling van de olieprijs geleid, wat weer een drukkend effect heeft op de inflatie in 2020 en 2021²³. Ook de keminflatie is gedaald door het terugvallen van de vraag naar goederen en diensten door de coronacrisis. In augustus is hierdoor de Europese inflatie (HICP) voor het eerst in vier jaar negatief geworden met een prijsdaling van 0,2%.²⁴ In 2021 trekt de inflatie weer wat aan, maar blijft nog (ver) onder de middellangetermijndoelstelling van de ECB.

De internationale risico's zijn vooral neerwaarts

- Een tweedegolfscenario kan verergerd worden als er geen afdoende vaccin beschikbaar komt.
- Deze raming gaat uit van een Brexit met een soepele overgangsperiode eind 2020 met een handelsakkoord. Een steeds aannemelijker neerwaarts risico is dat er geen handelsovereenkomst ligt aan het eind van 2020, wat de handel tussen het VK en de Europese Unie zal raken. Nederland, als open economie dat veel met het VK handelt, zal dan een van de grotere verliezers zijn (zie kader Brexit: deal or no-deal?).
- Oplopende geopolitieke spanningen over handel en technologie, in verband met de uitslag van de verkiezingen in de VS en de toekomstige relatie van de VS en China, kunnen de wereldhandel negatief raken. In dit kader kunnen ook de algemene tendens naar meer protectionisme en de voorkeur voor meer autonomie (reshoring) gezien worden die de wereldhandel negatief raken.
- Een tweedegolfscenario met aanhoudende economische ellende wereldwijd kan het financiële systeem onder druk zetten.

Er zijn ook een aantal opwaartse risico's

- De herstelgroei zou door vertrouwensherstel sneller kunnen plaatsvinden, waardoor ook de wereldhandel sneller terugveert

²³ De technische ramingen van wisselkoersen, olie prijzen en rentes zijn gebaseerd op data van week 29 (13-19 juli). De ramingen van de korte rente en de lange rente zijn gebaseerd op marktverwachtingen (respectievelijk rente futures en forward swap rates). Zie Ji, K. en D. Kingma, 2018, Forecasting long-term interest rates, CPB Achtergronddocument ([link](#)).

²⁴ Met name Duitsland, Italië en Spanje rapporteerden in augustus een negatieve inflatie. In Duitsland speelde ook een verlaging van de btw een rol.

- Wereldwijde aanvullende steunmaatregelen en overheidsinvesteringen kunnen de herstelgroei ook positief beïnvloeden.

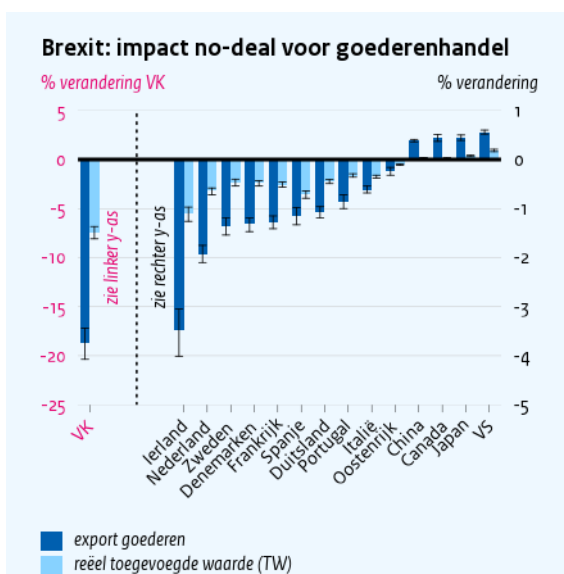
Tabel 2.1 Internationale kerngegevens

	2018	2019	2020	2021
	mutaties per jaar in %			
Volumes				
Bbp wereld	3,7	3,0	-5,0	5,1
eurogebied	1,9	1,1	-8,3	6,5
Wereldhandelsvolume goederen en diensten	4,4	1,1	-11,7	6,3
Relevante wereldhandel goederen en diensten	3,3	3,3	-9,3	6,8
Inflatie eurozone (hicp)	1,8	1,2	0,5	1,1
Concurrentenprijs (euro) (a)	-0,8	3,0	0,2	0,0
	niveaus			
Overig				
Eurokoers (dollar per euro)	1,18	1,12	1,12	1,14
Olieprijs (dollar per barrel)	70,9	64,3	41,7	45,1
Lange rente Duitsland (%)	0,5	-0,2	-0,4	-0,4
(a) Goederen en diensten exclusief grond- en brandstoffen.				

Brexit: no-deal voor handel?

Zonder handelsakkoord tussen het Verenigd Koninkrijk (VK) en de EU op 31 december 2020 draait de Brexit, ondanks de eerdere scheidingsovereenkomst, in feite uit op een no-deal scenario. Ondanks de deadline ontbreekt overeenstemming op belangrijke twistpunten zoals visrechten in elkaars wateren en regels voor een gelijk speelveld op gebieden van bijvoorbeeld staatsteun, arbeidsrecht en milieunormen. Met het nieuwe middellangetermijn-graviteitsmodel van het CPB (a) brengen we de gevolgen van een no-deal Brexit voor de goederenhandel en industrie in kaart. De dienstensector nemen we echter niet mee, alhoewel deze waarschijnlijk zwaar geraakt zal worden. We nemen aan dat het VK geen nieuwe handelsovereenkomst sluit met niet-EU landen. Dit schetst dus het slechts mogelijke scenario. De analyse is een aanvulling op de CPB policybrief uit 2015 (b).

Een no-deal zal goederenhandel en de reëel toegevoegde waarde (TW) in Europese landen flink treffen, vooral in het VK zelf. Export van het VK zal bij een no-deal in totaal met bijna 19% afnemen en TW met wel 7,5%. Alle EU-landen verliezen ook, maar kleine open economieën, zoals Ierland en Nederland, worden relatief het hardst geraakt. Vergeleken met het VK blijft de impact voor Nederland, met een 2% exportdaling, echter beperkt.

Bron: op basis van eigen berekeningen. De kaders geven 95% betrouwbaarheidsintervallen weer ([link](#)).

Nederland kan een deel van het verlies aan export met het VK, maar liefst 43%, ongedaan maken door verlegging van de handel naar andere EU-landen. Dit komt doordat exporten van het VK relatief duurder worden door de hogere handelskosten en dus wordt Nederland competitiever ten opzichte van het VK. Zo stijgt export naar Ierland met 13%, terwijl in absolute termen vooral handel met de grote EU-landen toeneemt. Nederland exporteert ook meer naar landen buiten de EU, zoals Japan en de VS. Door handelsverlegging profiteren deze landen ook zelf van de no-deal Brexit.

De middellangetermijneffecten van een no-deal Brexit zouden nog deels bovenop de economische schade van de coronapandemie komen. Dit bemoeilijkt mogelijk het economisch herstel na de coronacrisis op de middellangetermijn voor zowel het VK als de EU.

(a) Zie Bollen, J., D. Freeman en R. Teulings, 2020, Analyse van handelsbeleid met een graviteitsmodel, CPB Achtergronddocument ([link](#)).

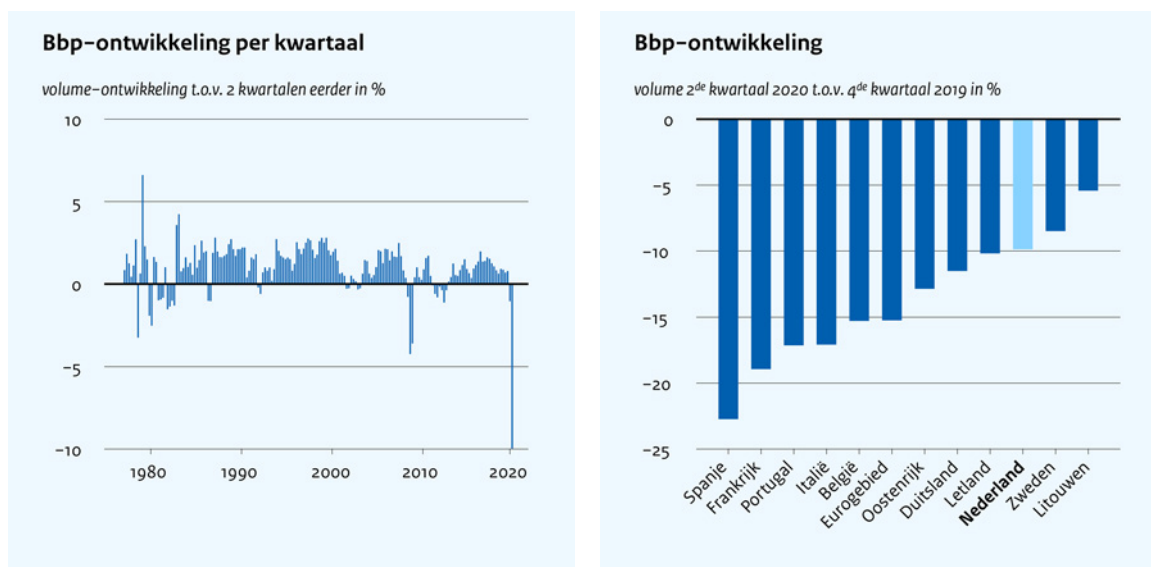
(b) Zie Bollen, J., G. Meijerink en H. Rojas-Romagosa, 2016, Nederlandse kosten Brexit door minder handel, CPB Policy Brief ([link](#)).

2.2 De Nederlandse economie

2.2.1 Ongekende terugval in de eerste helft van 2020; grote onzekerheid over omvang herstel daarna

Door het coronavirus en de contactbeperkende maatregelen is het bbp afgenomen met 10% in de eerste helft van 2020 ten opzichte van het laatste kwartaal van 2019. Dit is veel meer dan de grootste dalingen tot nu toe: in het eerste kwartaal van 2009 en het laatste kwartaal van 2008 nam het bbp in totaal af met 4,2% en in het eerste kwartaal van 1979 en het laatste kwartaal van 1978 bedroeg de daling 3,2% (figuur 2.3 links). In het eerste halfjaar van 2020 vielen grote delen van de economie stil door de genomen contactbeperkende maatregelen vanwege de corona-uitbraak en doordat consumenten aankopen uitstelden. In totaal werd ruim een kwart van de werknemers direct geraakt door de overheidsmaatregelen rond het coronavirus.²⁵ Eind juli had 40% van de ondernemingen in het mkb gebruikgemaakt van een of meer coronamaatregelen.²⁶ Door het bijzondere karakter van deze crisis draaiden andere delen van de economie juist op volle toeren (bouwmarkten, supermarkten, online verkoop). De terugval ging gepaard met een daling van de kapitaalmarktrentes en aanvankelijk ook met een scherpe val van de aandelenkoersen (figuur 2.4). Aandelenkoersen begonnen eind maart alweer te herstellen, na steunmaatregelen door centrale banken en overheden.

Figuur 2.3 Ongekende daling bbp in het eerste halfjaar, maar wel kleiner dan elders in het eurogebied

Bron: CBS en Eurostat ([link](#)).

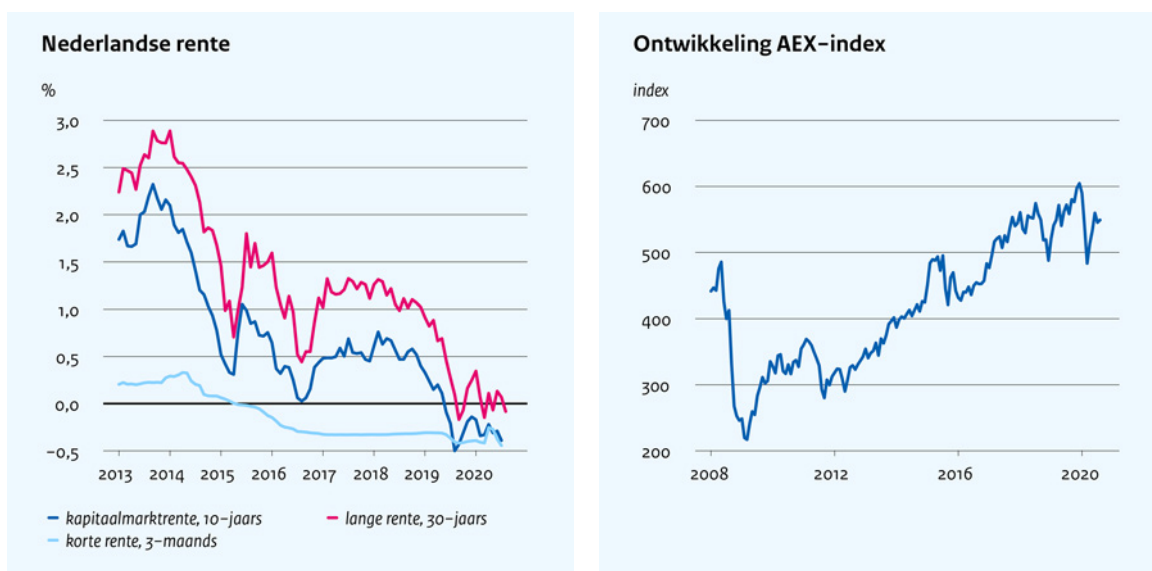
De economie bereikte het dieptepunt in april, waarna gedeeltelijk herstel volgde. Op maandbasis vielen de meeste economische indicatoren scherp terug in maart en april, waarna herstel volgde toen de beperkende maatregelen geleidelijk werden afgezwakt en winkels en horeca geleidelijk weer opengingen. Zo werd voor de non-food detailhandelsverkoop in april het dal bereikt, met een daling van 16% ten opzichte van eind 2019 (tabel 2.2). Daarna volgde in mei en juni, mede doordat er weer gewinkeld werd, fors herstel waardoor de daling omsloeg in een stijging van 6% in juli ten opzichte van eind 2019. De terugval in de consumptie van diensten was nog iets groter, met een daling in april van 18% ten opzichte van eind 2019, en het herstel daarna was een stuk zwakker, doordat voor sommige diensten (vliegtoeren, evenementen) nog steeds restricties

²⁵ CBS, 2020, Hoeveel mannen en vrouwen werken bij de getroffen branches?, 17 april ([link](#)).

²⁶ CBS, 2020, Helft gesteunde mkb-bedrijven gebruikt meer dan één noodregeling, 21 augustus ([link](#)).

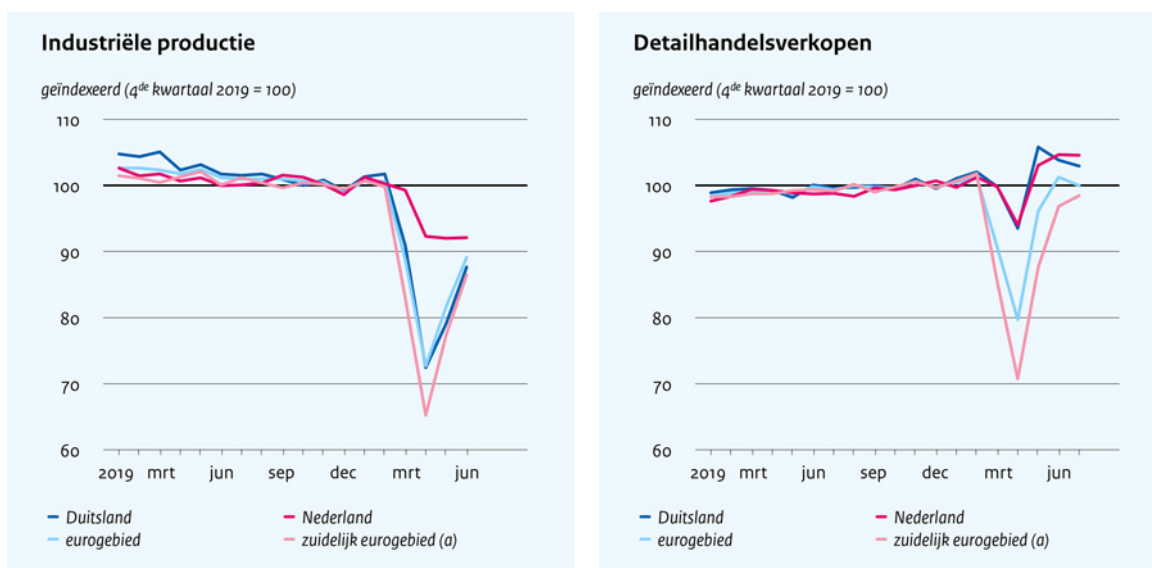
golden en consumenten terughoudend bleven. In juni was de dienstenconsumptie nog altijd 9% lager dan eind 2019. Er zijn ook indicatoren die pas vanaf juni in de lift zaten. Zo begon de industriële productie pas in juni te herstellen en was dit herstel iel. En er zijn indicatoren die nog helemaal niet in de lift zitten: op de arbeidsmarkt is sprake van een aanhoudende verslechtering. (zie paragraaf 2.2.6).

Figuur 2.4 Rentes daalden verder in 2020, aandelenkoersen kelderden en herstelden daarna deels

Bron: DNB, Refinitiv en Euronext ([link](#)).

Figuur 2.5 Herstel volgt na vrije val in industriële productie en detailhandelsverkopen

(a) Ongewogen gemiddelde van Frankrijk, Italië, Spanje en Portugal.
Bron: Eurostat ([link](#)).

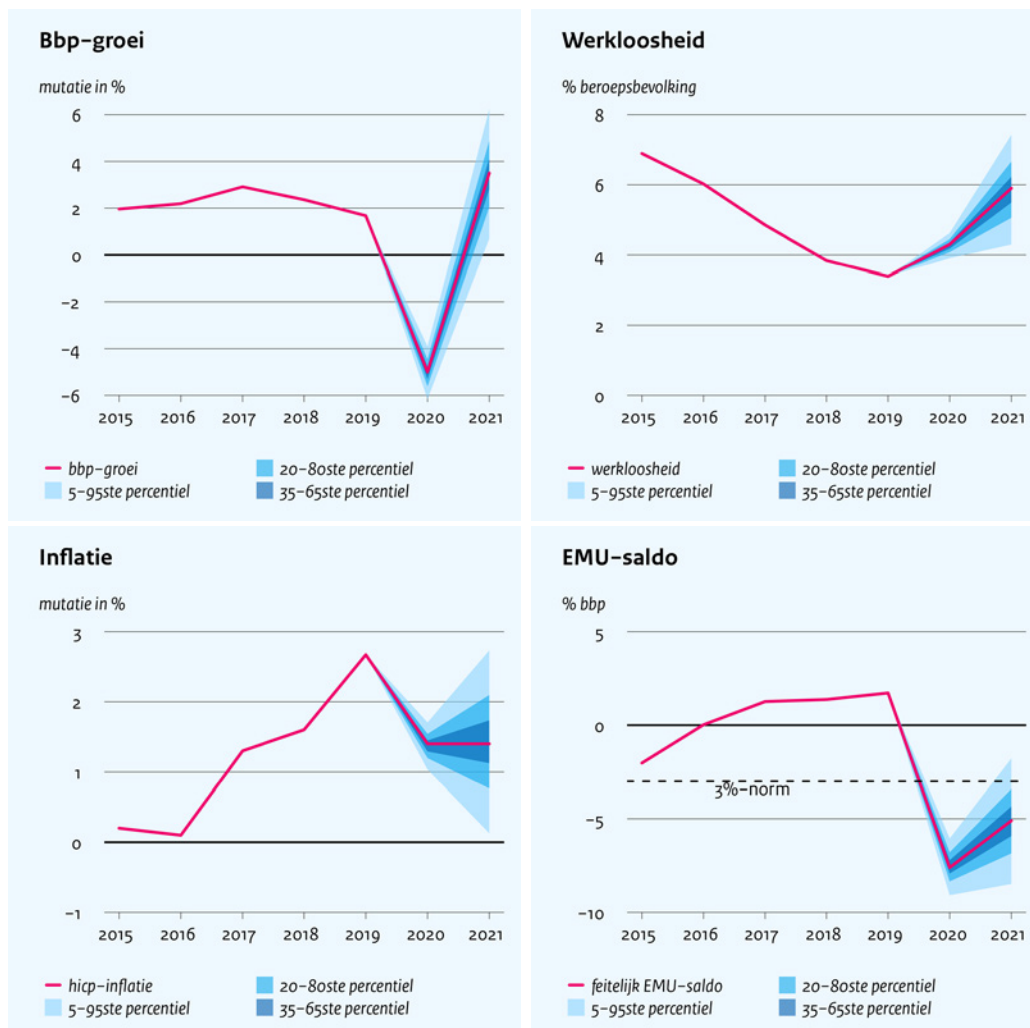
Tabel 2.2 Indicaties van omvang van de terugval van de Nederlandse economie in 2020

	% mutatie laatste waarneming (of dal) t.o.v. 2019 4e kwartaal (a)	Laatste waarneming of dal	% mutatie laatste waarneming t.o.v. 2019 4e kwartaal (a)	Laatste waarneming
Bestedingen en bbp (kwartaalreeksen)				
Consumptieve bestedingen, huishoudens	-13	(tweede kwartaal)		
Consumptieve bestedingen, overheid	-4	(tweede kwartaal)		
investeringen in vaste activa	-12	(tweede kwartaal)		
Uitvoer van goederen en diensten	-11	(tweede kwartaal)		
Invoer van goederen en diensten	-10	(tweede kwartaal)		
Bruto binnenlands product	-10	(tweede kwartaal)		
Bbp eurogebied	-15	(tweede kwartaal)		
Bestedingen en productie (maandreeksen)				
Consumptie huishoudens	-14	(april)	-6	(juni)
w.v. diensten (incl. overige goederen)	-18	(april)	-9	(juni)
.....duurzame goederen	-16	(april)	0	(juni)
Detailhandelsverkopen	-4	(april)	6	(juli)
w.v. non-food	-16	(april)	6	(juli)
Internetverkopen detailhandel (b)	69	(april)	38	(juli)
Autoverkopen (b)	-59	(mei)	-22	(aug)
Uitvoer goederen	-18	(mei)	-10	(juni)
Investeringen in materiële vaste activa (b)	-19	(mei)	-6	(juni)
Invoer goederen	-13	(mei)	-7	(juni)
Industriële productie	-11	(mei)	-6	(juli)
Productie bouw (bruto)	-1	(mei)	0	(juni)
Arbeidsmarkt				
Beroepsbevolking	-1,5	(mei)	0,0	(juli)
Werkzame beroepsbevolking	-1,7	(mei)	-1,1	(juli)
Werkloze beroepsbevolking	32	(juli)		
Werkloosheidspercentage	1,1	(juli)		
Gewerkte uren	-7	(tweede kwartaal)		
Gewerkte uren per werkende	-5	(tweede kwartaal)		
Vacatures	-30	(tweede kwartaal)		
Uitzendwerk (b)	-24	(23 maart - 19 april)	-16	(13 juli- 9 aug)
Vertrouwensindicatoren				
Consumentenvertrouwen (CBS; c)	-29	(mei)	-27	(aug)
Productenvertrouwen industrie (CBS; c)	-32	(april)	-9	(aug)
Productenvertrouwen detailhandel (EC; c)	-19	(april)	0	(aug)
Productenvertrouwen diensten (EC; c)	-53	(mei)	-22	(aug)
Productenvertrouwen bouwsector (EC; c)	-21	(april)	-12	(aug)
(a) Tenzij in de regel anders is vermeld.				
(b) Ten opzichte van de overeenkomstige periode een jaar eerder.				
(c) Mutatie in saldo van positieve en negatieve antwoorden.				

Onzekerheid rondom de raming

De raming kent naast de onzekerheden door corona diverse reguliere economische onzekerheden, zowel in de raming van de internationale economie, de inschatting van de stand van de conjunctuur, als de doorwerking van binnenlandse en buitenlandse ontwikkelingen op de Nederlandse economie. Onderstaande figuren maken een breed palet aan onzekerheden zichtbaar met fan charts rondom de puntvoorspelling voor de bbp-groei, inflatie (hicp), werkloosheid en het feitelijke EMU-saldo op basis van gemiddelde ramingsfouten in het verleden (a). De violette lijn betreft de realisaties (2015-2019) en de puntvoorspellingen – de meest waarschijnlijke voorspelling – voor 2020 en 2021. Rondom het centrale pad wordt een waaier van betrouwbaarheidsintervallen getoond door de reguliere economische onzekerheden. Daarbovenop komt de forse onzekerheid als gevolg van de coronacrisis.

Onzekerheid rondom de raming geïllustreerd met fan charts op basis van historische ramingsfouten.

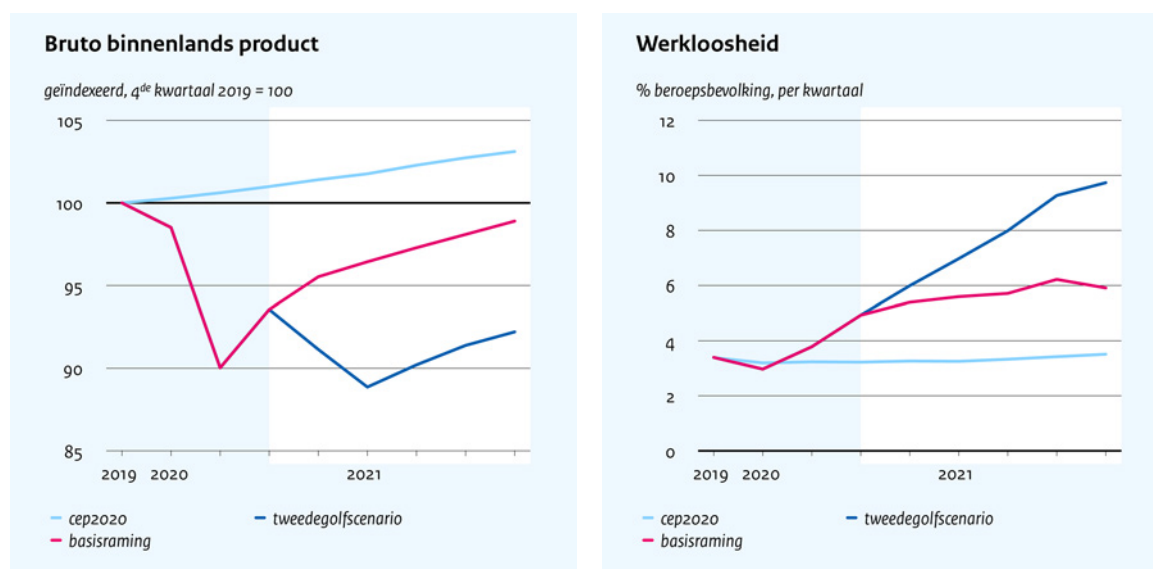
Bron: CBS, CPB ([link](#)).

(a) Zie voor een toelichting Wind, J. de, K. Grabska en D. Lanser, 2015, Onzekerheid rondom CPB-ramingen, in kaart gebracht met fan charts, CPB Achtergrond document ([link](#)). De methode gaat uit van symmetrische op- en neerwaartse risico's op basis van historische ramingsfouten.

De bbp-daling is in Nederland kleiner dan elders in het eurogebied. De bbp-daling tussen het vierde kwartaal van 2019 en het tweede kwartaal van 2020 is 10% voor Nederland tegen 12% in Duitsland, 23% in Spanje en 15% gemiddeld in het eurogebied. (figuur 2.3 rechts). De minder grote daling in Nederland komt doordat de corona-uitbraak hier later begon en door de minder stringente maatregelen dan in Zuid-Europa.²⁷ Ook de bedrijfstaksamenstelling speelt een rol. Zo is Nederland minder dan Zuid-Europa afhankelijk van toerisme. Ook werd Nederland minder geraakt dan Duitsland door het stilleggen van de autoproductie. En mogelijk was de daling in Nederland kleiner door de snellere uitbetaling van budgettaire noodmaatregelen en de grotere mogelijkheden voor thuiswerken en internetaankopen.²⁸ De minder grote effecten in Nederland komen niet alleen tot uitdrukking in de bbp-cijfers maar ook in de cijfers voor bijvoorbeeld de industriële productie en detailhandelsverkoop (figuur 2.5).

De onzekerheid over de economische ontwikkeling in de komende kwartalen is zeer groot; daarom is naast de basisraming ook een scenario uitgewerkt met een tweede coronagolf (figuur 2.6). In de basisraming ontwikkelt in Nederland en elders de pandemie zich zodanig dat er geen nieuwe maatregelen nodig zijn die de Nederlandse economie schaden. In het tweedegolfsenario gaan we uit van een nieuwe coronagolf in 2020, die zal leiden tot substantiële herinvoering van contactbeperkende maatregelen en tot meer voorzichtigheid bij consumenten en bedrijven. Verminderde productiemogelijkheden gaan dan opnieuw samen met vraaguitval. De ontwikkeling van de pandemie is zeker niet de enige onzekerheid rond de basisraming. Hoe de corona-uitbraak doorwerkt op de economie staat niet vast. Verder blijven het Amerikaanse handelsbeleid en de toekomstige handelsrelatie tussen het VK en de EU een bron van onzekerheid. Zie voor de reguliere onzekerheid ook het tekstkader ‘Onzekerheid rondom de raming’.

Figuur 2.6 Bbp-volume en werkloosheid in de basisraming en in het tweedegolfsenario

Bron: CPB en CBS ([link](#)).

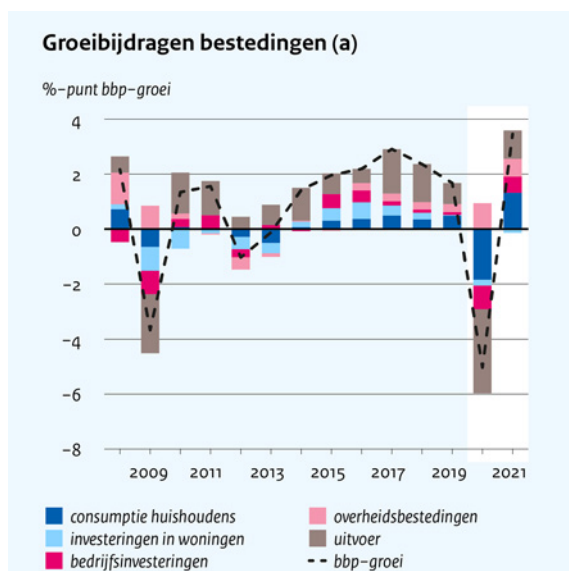
²⁷ De stringency-index van de universiteit van Oxford wijst voor Nederland voor de periode midden-maart tot en met midden-mei op minder stringente maatregelen dan in Zuid-Europa. Zie University of Oxford, 2020, Corona-virus government response tracker ([link](#)).

²⁸ Uit Eurostat-data ([link](#)) blijkt dat Nederland het hoogste percentage huishoudens met een internetverbinding heeft (in 2019 98%, EU: 90%), Nederland gedeeltelijk vierde is met personen die in de laatste drie maanden een online aankoop deden (in 2019 70%, EU: 53%); Nederland het hoogste percentage personen heeft dat ten minste eens per week thuiswerkt (in 2018 20%, EU: 10%).

In de basisraming houdt het in mei ingezette herstel aan, wat tot uitdrukking komt in een zeer sterke stijging van het bbp in het derde kwartaal.²⁹ Dit geldt voor de binnenlandse bestedingen, maar ook voor de uitvoer. De productie en bestedingen veren op door de heropening van bedrijven na de lockdown en door minder beperkingen voor consumenten.

Van een V-curve is echter geen sprake: het herstel is veel minder scherp dan de daaraan voorafgaande daling. Dit komt doordat de pandemie niet voorbij is en doordat de contactbeperkingen die het aanbod van bepaalde diensten beperken, niet helemaal verdwijnen en doordat huishoudens aanschaf van niet-essentiële goederen en diensten uitstellen vanwege de vrees om besmet te raken en vanwege de economische onzekerheid. Het herstel wordt ook afgezwakt doordat de lockdown tot inkomensverlies en banenverlies heeft geleid, ondanks de snel genomen overheidsmaatregelen. Inkomensverlies in combinatie met aangetast consumentenvertrouwen beperkt het herstel van de particuliere consumptie. Een deel van de huishoudens zal door de toegenomen onzekerheid uit voorzorg extra willen sparen. Bedrijfsinvesteringen staan onder druk door sombere omzetverwachtingen en lagere cashflows. Ondanks het omvangrijke steunpakket zullen bedrijven failliet gaan, met negatieve effecten op de bedrijfsinvesteringen. Vergelijkbare effecten spelen ook voor de consumptie en investeringen in de rest van Europa en in de VS. Het gevolg daarvan voor Nederland is dat de relevante wereldhandel en de Nederlandse uitvoer maar in beperkte mate herstellen.

Figuur 2.7 Bbp en besteding en per jaar in de basisraming, 2008-2021

(a) De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de bestedingscategorieën.

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

Ondanks het herstel in de tweede helft van het jaar daalt het Nederlands bbp dit jaar met 5%, een ongekende afname. De grootste voorgaande dalingen, buiten die door de Tweede Wereldoorlog, waren 3,7% in 2009 en 3,6% in 1931.³⁰ Het lopend jaar wordt daarmee het zevende naoorlogse jaar met een bbp-daling.³¹ Ook voor de afzonderlijke bestedingscategorieën is de afname jaar op jaar uitzonderlijk: 6% voor consumptie huishoudens, 9% voor de bedrijfsinvesteringen en 5% voor de uitvoer. Alleen de overheidsbestedingen laten een toename zien (4%).

²⁹ De raming is gebaseerd op de economische data die op 10 augustus bekend waren. De technische veronderstellingen voor rentes, wisselkoersen en energieprijzen zijn gebaseerd op data voor week 29 (13 tot en met 19 juli). Wat betreft beleid is de raming gebaseerd op de ontwerp-begroting zoals gepresenteerd op Prinsjesdag.

³⁰ CBS, 2014, Nationale rekeningen; historie 1900 – 2012, Statline ([link](#)).

³¹ CPB, 2019, Zeventig jaar conjunctuurgolven, tekstkader in de Macro Economische Verkenning 2020 ([link](#)).

In de basisraming volgt op de bbp-daling van 5% in 2020 een bbp-stijging van 3,5% in 2021; in het tweedegolfscenario neemt het bbp volgend jaar verder af (tabel 2.3). Dit onvolledige herstel komt vooral door de economische doorwerking van de gigantische economische klap door de corona-uitbraak. De oplopende werkloosheid en de onzekere toekomst maken consumenten terughoudend. Bedrijven stellen investeringen uit vanwege de lage bezettingsgraad en onzekere omzetverwachtingen. Het herstel van de binnenlandse bestedingen en van de buitenlandse vraag is daardoor beperkt. De investeringen in woningen nemen volgend jaar zelfs verder af (zie paragraaf 2.2.5). Door het onvolledige herstel nemen, gemeten over de twee jaar, alle particuliere bestedingscategorieën af, met 2% voor consumptie huishoudingen, met 4% voor de bedrijfsinvesteringen en met 1% voor de uitvoer. Het bbp neemt over die twee jaar af met 2% en is eind 2021 nog steeds lager dan eind 2019 voor de corona-uitbraak.

Tabel 2.3 Basisraming en tweedegolfscenario, 2019-2021

	2019	2020	2021	2019	2020	2021
	basisraming			tweedegolfscenario		
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei, %)	1,7	-5,0	3,5	1,7	-6,1	-2,8
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	3,4	4,3	5,9	3,4	4,4	8,5
EMU-saldo (niveau in % bbp)	1,7	-7,6	-5,1	1,7	-8,3	-9,3
EMU-schuld (ultimo jaar, niveau in % bbp)	48,7	59,9	62,0	48,7	61,2	72,1

Een tweede coronagolf en een nieuwe lockdown zouden economisch fors negatief uitpakken. Na de initiële opleving in het derde kwartaal nemen bbp en bestedingen weer sterk af (tabel 2.3 en figuur 2.6). Bedrijven die in de eerste golf hun buffers al hebben aangesproken, krijgen het zwaar te verduren in de tweede coronagolf. In productieketens ontstaan weer gaten door gesloten leveranciers met negatieve effecten op de productie. Doordat er tegelijkertijd een tweede golf is in het buitenland, valt ook de uitvoer terug. In dit scenario daalt jaar op jaar gezien het bbp in 2021 met 3,5% en loopt de werkloosheid op tot 8,5% van de beroepsbevolking. Banken kunnen via oplopende oninbare leningen in de problemen komen.³² Daardoor wordt de kredietverlening aan bedrijven bemoeilijkt, met negatieve effecten op de bedrijfsinvesteringen en op de woningbouw. Dit gaat gepaard met dalende huizenprijzen, wat de bestedingen van huishoudens verder onder druk zet. De tegenvallende uitvoer werkt samen met sombere verwachtingen van bedrijven en haperende kredietverlening negatief door op de bedrijfsinvesteringen. Het herstel van de arbeidsmarkt blijft uit, waarbij bedrijven verder zullen snijden in de werkgelegenheid van zowel vaste als flexibele arbeidskrachten.

De ongekende bbp-daling gaat gepaard met een daling van de arbeidsproductiviteit in 2020. Voor bedrijven neemt in de basisraming de arbeidsproductiviteit per gewerkt uur af met 1,4% in 2020. Deze daling is standaard bij het begin van recessies, doordat bedrijven met vertraging het aantal arbeidsplaatsen aanpassen aan het productieniveau. De arbeidsproductiviteit wordt berekend op basis van het aantal gewerkte uren en niet op basis van het aantal betaalde uren. Het CBS heeft om het aantal gewerkte uren te bepalen het aantal betaalde uren aangepast voor het effect van de loonkostenmaatregelen NOW en Tozo. Als de arbeidsproductiviteit berekend zou zijn met het aantal betaalde uren, zou de daling groter zijn geweest. Volgend jaar veert de arbeidsproductiviteit weer op en stijgt die naar verwachting met 2,8%. Dit past in het patroon van vorige recessies waar met vertraging de werkgelegenheid wordt verlaagd gezien het lagere productieniveau. Daarbij komt dat de loonkostenmaatregelen worden teruggeschroefd.

³² CPB, 2020, Risicorapportage Financiële markten 2020, 2 juni ([link](#)).

De arbeidsinkomensquote is in 2021 onveranderd ten opzichte van 2019. De arbeidsinkomensquote wordt geraamd op 74% in 2021, gelijk aan de quote in 2019 en marginaal boven het gemiddelde van de afgelopen twintig jaar (73,4%). Loonsom en kapitaalinkomens worden in 2020 sterk beïnvloed door de zeer omvangrijke loonkostenmaatregelen NOW en Tozo en voor de zorgsector door de continuïteitsbijdrage voor de zorg. In de tweede helft van 2021 vervalt deze ondersteuning. Deze omvangrijke subsidiestromen maken de raming van de arbeidsinkomensquote onzekerder dan gewoonlijk.

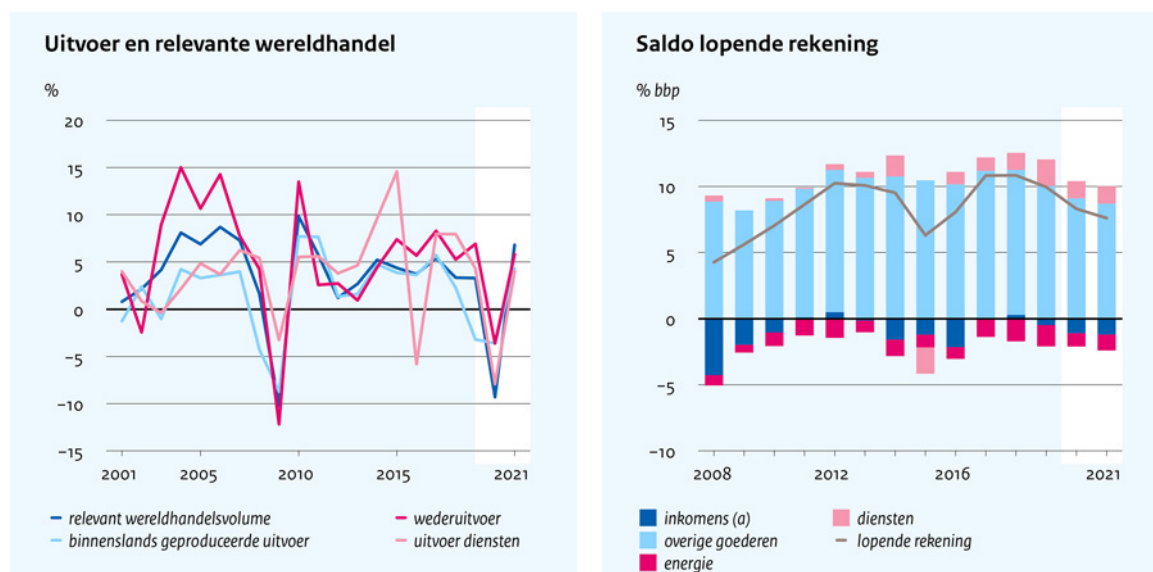
2.2.2 Uitzonderlijk daling van de uitvoer in 2020

De Nederlandse uitvoer is in de eerste helft van 2020 zeer scherp gedaald. Ondanks al enig herstel in juni was de uitvoer van goederen en diensten in het tweede kwartaal 10% lager dan in het laatste kwartaal van 2019. Ook de invoer zakte 10% in. Hoewel de corona-uitbraak en de lockdowns in eerste instantie consumenten raken, blijft de Nederlandse buitenlandse handel dus niet buiten schot. De daling in het eerste halfjaar is vergelijkbaar met wat tijdens de grote recessie gebeurde, toen in het vierde kwartaal van 2008 en het eerste kwartaal van 2009 de uitvoer afnam met 12% en de invoer met 11%.

Het herstel vanaf het tweede halfjaar wordt gedempt door langdurende negatieve effecten op de dienstenhandel. Door de afzwakking van de beperkende maatregelen zijn economische activiteiten na april weer toegenomen en dit werkt positief door op de Nederlandse in- en uitvoer. Beperkend bij dit herstel is de handel in internationale diensten. Het internationale reisverkeer en toerisme blijven volgend jaar relatief zwak door restricties en terughoudendheid bij consumenten en bedrijven; uitvoer van investeringsgoederen en duurzame consumptiegoederen blijven zwak doordat bbp en consumptie nog niet terug zijn op het niveau van voor de crisis. De uitvoer van goederen en diensten neemt naar verwachting volgend jaar toe met 4,7%, na een daling met 5,2% in 2020.

Bruto internationale inkomensstromen worden geraakt door de coronarecessie. De recessie leidt tot minder dividend en lagere ingehouden winsten van buitenlandse dochterondernemingen. Dit raakt zowel de inkomende als de uitgaande inkomensstroom negatief. Het effect op het saldo van de inkomensstromen is ongewis. In 2019 was er een licht overschot, dat naar verwachting dit jaar verdwijnt.

Figuur 2.8 Buitenlandse handel herleeft de grote recessie (links); overschot lopende rekening loopt terug (rechts)

(a) Inkomens' betreft hier primaire inkomens en inkomensoverdrachten.
Bron: CBS en CPB ([link](#)).

Het overschot op de lopende rekening loopt terug van 9,9% bbp in 2019 naar 7,6% bbp in 2021. Dit komt doordat de uitvoer zwaarder dan de invoer wordt getroffen door het verdwijnende overschot bij de primaire inkomens. Een overschot van 7,6% bbp blijft in historisch en internationaal opzicht zeer omvangrijk.

Tabel 2.4 Kerngegevens Nederlandse in- en uitvoer, 2019-2021

	2019	2019	2020	2021
	waarde in mld euro	mutaties per jaar in %		
Invoervolume goederen en diensten	590,7	3,2	-3,6	5,8
Invoerprijs goederen en diensten		-0,3	-2,2	1,2
w.v. goederen exclusief energie	359,8	-0,1	0,9	0,5
Energie	65,9	-6,1	-31,4	4,2
Diensten	164,9	1,9	2,4	2,2
Uitvoervolume goederen en diensten	675,2	2,7	-5,2	4,7
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	205,2	-3,2	-3,6	4,3
Wederuitvoer	236,1	6,9	-3,6	5,8
Energie	52,6	3,6	-9,3	4,2
Diensten	181,2	4,3	-7,9	4,0
Relevant wereldhandelsvolume		3,3	-9,3	6,8
Handelsprestatie (a)		-0,6	4,1	-2,1
Marktprestatie (b)		-6,5	5,7	-2,5
Uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie		1,0	0,6	1,1
Concurrentenprijs		3,0	0,2	0,0
Prijsconcurrentiepositie (c)		2,0	-0,4	-1,1
		% bbp		
Saldo lopende rekening		9,9	8,3	7,6

(a) Uitvoervolume goederen en diensten minus relevant wereldhandelsvolume.
 (b) Binnenslands geproduceerde goederen uitvoer minus wereldhandelsvolume.
 (c) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie.

2.2.3 Onvolledig herstel consumptie huishoudens in 2021 na sterke daling in 2020

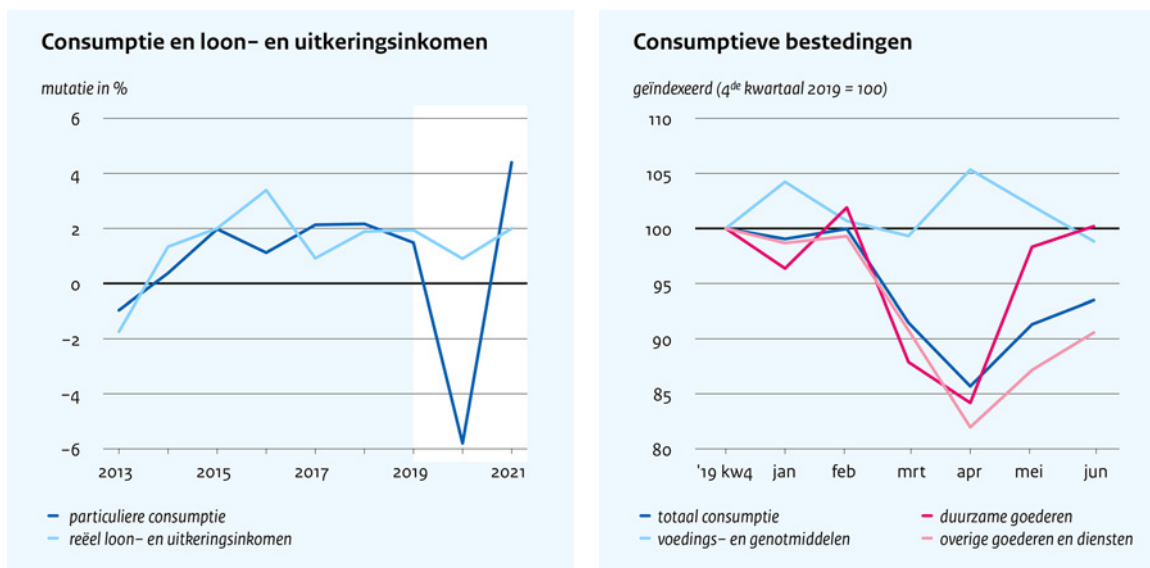
De consumptie van huishoudens is in de eerste helft van 2020 fors geraakt door de corona-uitbraak.

Ondanks al enig herstel in mei en juni was de consumptie in het tweede kwartaal 13% lager dan in het laatste kwartaal van 2019. De verschillen tussen uitgavencategorieën zijn groot. Niet alle uitgaven werden in gelijke mate beïnvloed door beperkende maatregelen en terughoudendheid van consumenten. Vooral de consumptie van diensten beleefde een ongekende val, terwijl de duurzame consumptie in juni alweer volledig hersteld was en de uitgaven aan voedingsmiddelen aan het begin van de uitbraak zelfs toenamen als substituuft voor restaurantbezoek (figuur 2.9 rechts). Naar verwachting daalt de consumptie dit jaar met 5,8%, gevolgd door een sterk herstel van 4,4% in 2021. Daarmee is het herstel onvolledig. Dit komt mede door voorzichtigheid bij huishoudens, zowel vanwege de pandemie als vanwege de verslechterde economische situatie.

De combinatie van restricties op consumptie en relatief stabiele inkomens zorgt voor een hoge spaarvoet bij huishoudens. In een tijd waarin activiteit en gewerkte uren sterk afnemen, blijven de inkomens van huishoudens behoorlijk op peil door overheidsmaatregelen in de vorm van loonkostensubsidies en inkomensondersteuning. Dit geldt voor het totaal van huishoudens, maar niet voor huishoudens die een flink inkomensverlies kennen (zie ook hoofdstuk 1.2). De combinatie van onderconsumptie en inkomensstabiliteit leidt tot een flinke oploop van de besparingen van huishoudens, van 3,1% van het beschikbaar inkomen tot

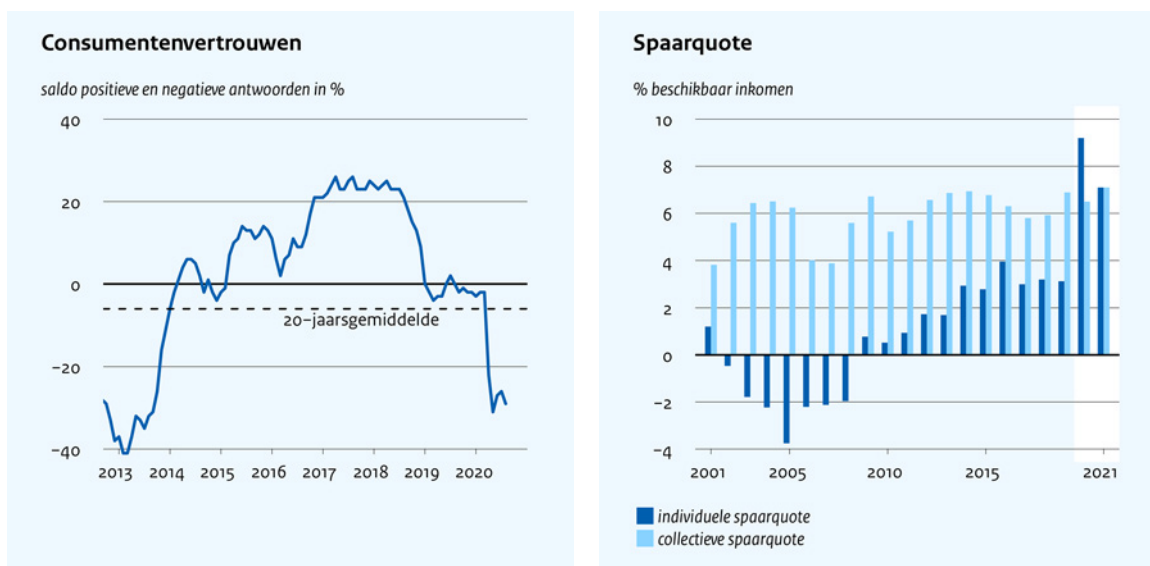
9,2% in 2020. Nederland is niet uniek in deze scherpe stijging van de individuele spaarquote. Ook elders zorgen restricties op consumptie en relatief stabiele inkomens voor een hoge spaarquote.³³ Voorzichtigheid bij huishoudens houdt de spaarvoet volgend jaar voorlopig nog hoog, op 7,1%.

Figuur 2.9 Uitzonderlijke consumptiedaling, maar grote verschillen tussen uitgavensoorten

Bron: CBS en CPB; rechts seizoencorrectie door het CPB op basis van CBS-cijfers ([link](#)).

Figuur 2.10 Consumentenvertrouwen (links) en spaarquote (rechts)

Bron: CBS ([link](#)).

³³ Statistische Bundesamtes, 2020, Bruttoinlandsprodukt: Ausführliche Ergebnisse zur Wirtschaftsleistung im 2. Quartal 2020, 25 augustus ([link](#)); U.S. Bureau of Economic Analysis, 2020, Personal Income and Outlays, July 2020, 28 augustus ([link](#)).

Tabel 2.5 Consumptie, inkomen en besparingen van huishoudens, 2019-2021

	2019	2019	2020	2021
	waarde in mld euro	volume mutaties per jaar in %		
Consumptie				
Vaste lasten (a)	97	1,4	0,0	2,0
Overige consumptie	257	1,5	-8,0	5,4
Totale consumptie	355	1,5	-5,8	4,4
Reëel beschikbaar gezinsinkomen				
Arbeidsinkomen	208	2,2	-0,3	1,2
Uitkeringsinkomen	88	1,3	3,7	4,0
Overig (b)	72	-0,5	1,3	1,4
Totaal reëel beschikbaar inkomen	367	1,4	0,9	1,9
Besparingen		% beschikbaar gezinsinkomen (c)		
Individueel	12	3,1	9,2	7,1
Collectief (d)	27	6,9	6,5	7,1

(a) Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.
 (b) Rente- en dividendbaten, toegerekend inkomen uit eigen woning en niet-uitgekeerd beleggingsinkomen van levensverzekeringssmaatschappijen.
 (c) Inclusief collectieve besparingen.
 (d) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

2.2.4 Bedrijfsinvesteringen hard geraakt door economische teruggang

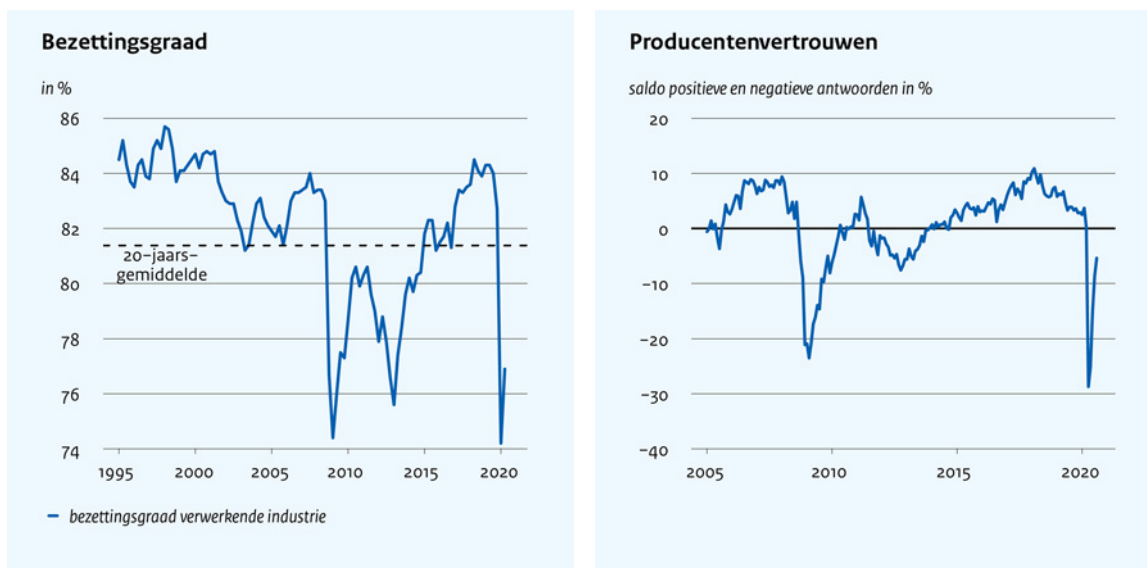
De bedrijfsinvesteringen gingen fors onderuit door de corona-uitbraak. De bedrijfsinvesteringen waren in het tweede kwartaal van 2020 9% lager dan in het vierde kwartaal van 2019. Een sterke reactie van de bedrijfsinvesteringen op een daling van de productie is gebruikelijk, maar de snelheid van de reactie is verrassend, omdat voor veel investeringen lange levertijden gelden en in Nederland de bouwsector niet geraakt werd door een lockdown met daardoor bescheiden effecten op de investeringen in gebouwen. Grote onzekerheid over de toekomstige vraag en productieomstandigheden, tot uitdrukking komend in laag producentenvertrouwen, en de gekelderde bezettingsgraad zetten de investeringen in de komende kwartalen onder druk. (zie figuur 2.11)

Ondanks oplevingen in activiteit en vertrouwen, herstellen investeringen maar mondjesmaat. Sinds mei is de economische activiteit weer flink aangetrokken en keert het producentenvertrouwen terug. Desondanks blijft de bezettingsgraad laag, en de onzekerheid hoog, waardoor investeringen behoorlijk achterblijven bij pre-coronaniveaus. Daarbij komt dat de leencriteria tijdens de coronacrisis zijn aangescherpt,³⁴ al geeft tegelijkertijd uitstel van aflossingen door banken en het bieden van leningen of meer kredietruimte de mogelijkheid om investeringen te continueren.³⁵ Naar verwachting blijft het herstel beperkt tot een groei van de bedrijfsinvesteringen met 7% in 2021, na een daling van 9% in 2020 (tabel 2.6).

³⁴ DNB, 2020, Statistisch Nieuwsbericht: Banken: "acceptatie criteria voor bedrijfskredieten en hypotheekleningen aangescherpt", 14 juli ([link](#)).

³⁵ NVB, 2020, Financiering bedrijven door banken in coronatijd stijgt naar 22 miljard euro, persbericht, 7 augustus ([link](#)).

Figuur 2.11 Bedrijfsinvesteringen negatief geraakt door lage bezettingsgraad en zwak producentenvertrouwen

Bron: CBS ([link](#)).

Tabel 2.6 Investering en bedrijvensector, 2019-2021

	2019	2019	2020	2021
	waarde in mld euro		volumemutaties per jaar in %	
Bedrijfsinvesteringen (exclusief voorraden)	102,4	6,9	-8,9	6,8
Investeringen in woningen	40,4	1,6	-5,0	-3,1
		niveau in %		
Kapitaalinkomensquote bedrijven (a)		26,0	27,0	26,0
Investeringsquote (b)		17,7	17,1	17,8

(a) Dit is 100 minus de arbeidsinkomensquote.
 (b) In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief roerende goederen).

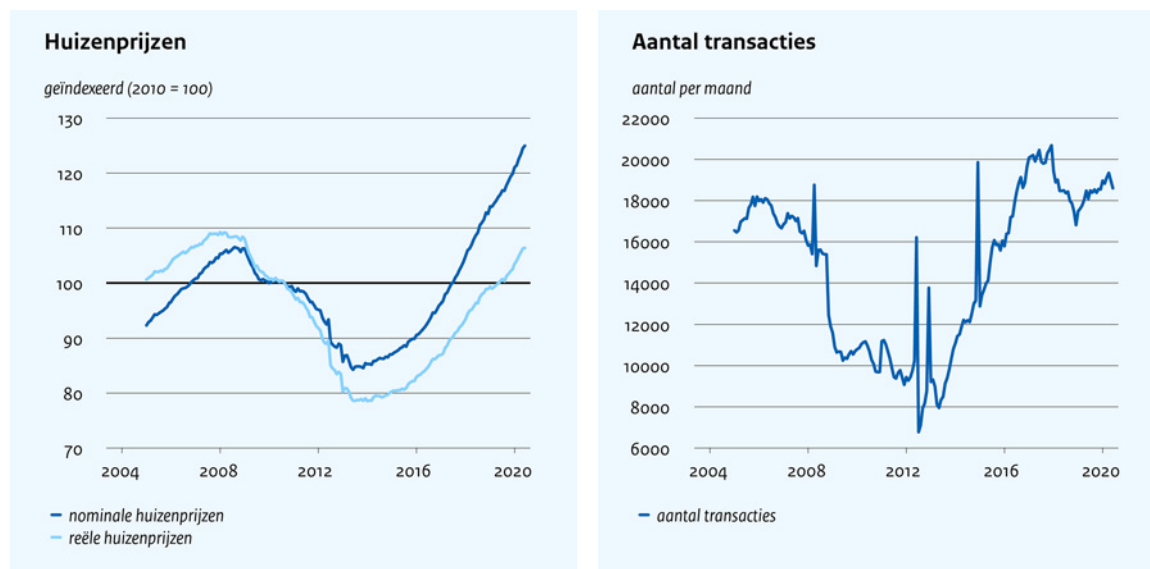
2.2.5 Nog geen crisis op de woningmarkt, maar de toekomst is onzeker

Doordat de coronapandemie vertraagd haar weg naar de woningmarkt vindt, stijgen huizenprijzen dit jaar nog en blijft het aantal transacties op peil. Huizenprijzen liggen in het tweede kwartaal van 2020 7,5% hoger dan vorig jaar (figuur 2.12 links). Na de zomer zal de groei van de huizenprijzen naar verwachting afnemen, maar door de groei eerder dit jaar stijgen huizenprijzen in heel 2020 met naar verwachting 6%. In de eerste helft van 2020 ligt het aantal transacties hoger dan in dezelfde periode in 2019 (figuur 2.12 rechts). Door het sterk gedaalde aantal te koop staande woningen zal het aantal transacties in de tweede helft van het jaar echter dalen. Daardoor blijft het aantal transacties dit jaar ongeveer gelijk aan dat van vorig jaar.

Vanaf volgend jaar koelt de woningmarkt af, doordat bestedingen van huishoudens onder druk staan vanwege de stijgende werkloosheid, daling van het bbp, en door de lagere bevolkingsgroei. De lage rente blijft wel een positieve bijdrage leveren aan de vraag naar woningen. De vertraagde reactie op macro-economische ontwikkelingen is karakteristiek voor de woningmarkt. Ten opzichte van de crisis in 2008–2013 lijken economische gevolgen voor de woningmarkt mild. Dit komt doordat de woningmarkt krap is en de komende jaren minder woningen worden opgeleverd dan de demografische vraag. De hoge prijsstijging van de afgelopen jaren slaat om in een prijsdaling van 2% in 2021. Het aantal transacties daalt volgend jaar met 9,5%.

Door de vanaf 2013 in stappen ingevoerde maximale loan-to-value (LTV) ratio (die vanaf 2018 100% bedraagt) en door de aflossingsverplichting zijn huishoudens nu beter bestand tegen een afkoelende woningmarkt. Doordat starters nu een lagere hypotheek ten opzichte van de woningwaarde hebben, zal een afkoelende woningmarkt minder snel tot onderwaterhypotheken leiden. Huishoudens die al langer een eigen woning bezitten, hebben de afgelopen jaren geprofiteerd van hoge prijsstijgingen. In alle regio's liggen nominale huizenprijzen nu hoger dan bij de vorige top. In de vier grote steden liggen de nominale prijzen 46% hoger dan in het najaar van 2008. In Amsterdam is dit 55%. Nominale huizenprijzen liggen nu gemiddeld 17% hoger dan in het najaar van 2008, maar reële prijzen liggen nog ongeveer 3% lager.

Figuur 2.12 Huizenprijzen (links), aantal transacties (rechts)

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

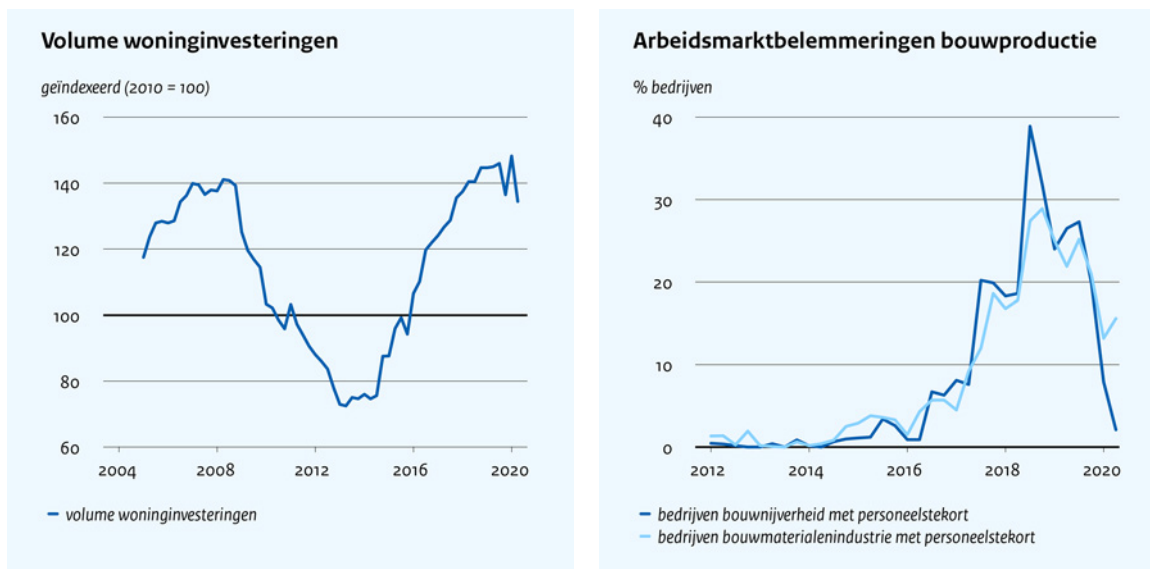
Door de gevolgen van de coronapandemie en de eerdere stikstof- en PFAS-problematiek staan woninginvesteringen dit jaar onder druk. Woninginvesteringen zijn in het tweede kwartaal van 2020 met 9,3% gedaald ten opzichte van een kwartaal eerder, en met 6,9% ten opzichte van hetzelfde kwartaal vorig jaar (figuur 2.13 links). In 2020 dalen de woninginvesteringen met 5,5% en in 2021 met nog eens 2,5%. Stikstof- en PFAS-problematiek leidden in 2019 tot vertragingen in de vergunningverlening, wat ook zonder de coronapandemie dit jaar tot een kleine daling van woninginvesteringen zou hebben geleid. Daarnaast heeft de coronapandemie directe gevolgen gehad voor sommige projecten die in uitvoering zijn, en heeft die geleid tot minder nieuwe opdrachten en offerteaanvragen. Ook hebben contactbeperkende maatregelen de bestemmingsprocedures en de bouwvergunningverlening vertraagd.³⁶ Daardoor vallen woninginvesteringen door de coronapandemie zowel dit jaar als volgend jaar lager uit dan zonder pandemie het geval was geweest.

Door de afnemende woninginvesteringen is een einde gekomen aan de schaarste van personeel en materialen in de bouwsector. In het tweede kwartaal van 2020 ervaart nog maar 2% van de bedrijven in de bouwnijverheid belemmeringen door een tekort aan personeel, terwijl dat in dezelfde periode een jaar eerder nog 26% was (figuur 2.13 rechts). In de bouwmaterialenindustrie ervaart nog 16% van de bedrijven belemmeringen door een tekort aan personeel. Door de afvlakkende bouwconjunctuur zullen bouwkosten minder sterk stijgen, waardoor de daling van de woninginvesteringen wordt gedempt.

³⁶ EIB, 2020, Crisis en crisis maatregelen in de bouw. Reconstructie en vooruitzichten, Economisch Instituut voor de Bouw ([link](#)).

Het aantal gereedgekomen nieuwbouwwoningen liet in 2019 een forse groei zien, maar zal de komende jaren naar verwachting afnemen. In 2019 zijn maar 57.000 vergunningen voor nieuwbouwwoningen afgegeven, terwijl dater in zowel 2017 als 2018 nog 70.000 waren. Deze daling heeft ook in de eerste vijf maanden van 2020 doorgezet. Van de bedrijven in de bouwsector verwacht nog maar 7% dat de eigen productie het komende kwartaal zal toenemen. In dezelfde periode een jaar eerder was dat nog 48%.

Figuur 2.13 Woning investeringen (links), knelpunten arbeidsmarkt bouwsector (rechts)

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

Doordat de onzekerheid over de macro-economische gevolgen van de coronapandemie groot is, is ook onzeker hoe de woningmarkt zich op korte termijn zal ontwikkelen. Dit jaar stijgen de huizenprijzen nog en blijft het aantal woningtransacties op peil. Door de stijgende werkloosheid, de lagere bbp-groei en onzekerheid over de ontwikkeling van de conjunctuur en door het afgenomen migratiesaldo is de vraag naar woningen de komende jaren echter kleiner dan zonder de coronapandemie het geval was geweest. Op welke termijn en in welke mate deze trends doorwerken in de woningmarkt is onzeker.

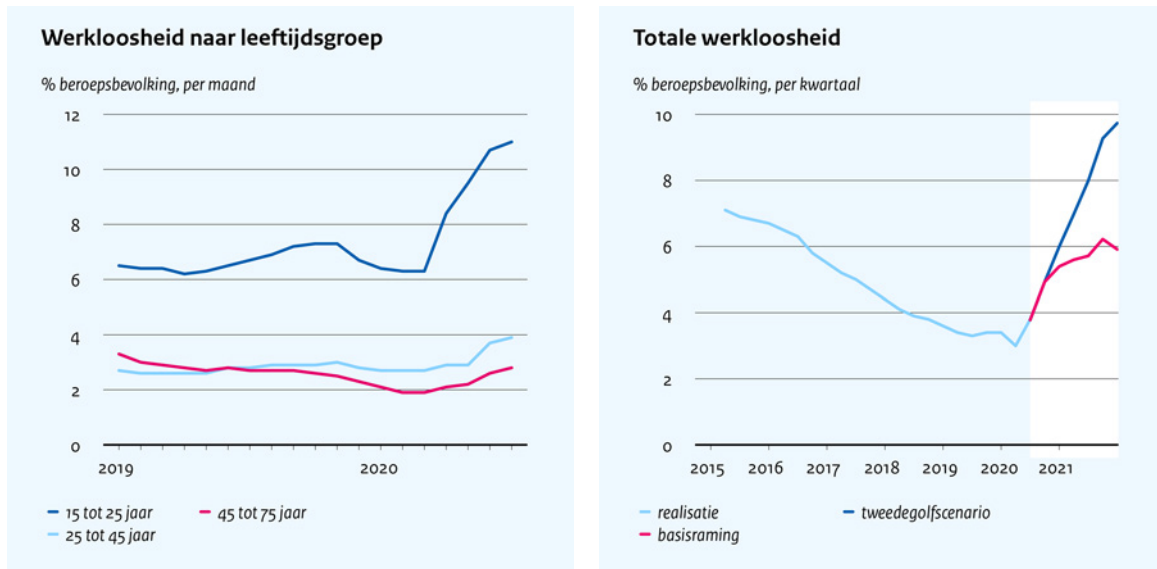
2.2.6 De werkloosheid neemt sterk toe

De coronacrisis veroorzaakt toenemende werkloosheid in 2020 en 2021, ook al trekt de economie weer aan. Het werkloosheidspercentage nam in 2020 toe van 3% in het eerste kwartaal naar 3,8% in het tweede kwartaal en 4,5% in juli. Deze toename was bovendien ongelijk verdeeld: jongeren verloren het vaakst hun baan, zie figuur 2.14 links.³⁷ In de basisraming neemt de werkloosheid verder toe, waardoor het jaargemiddelde 4,3% bedraagt in 2020 en 5,9% in 2021, zie figuur 2.14 rechts. In het tweedegolfscenario loopt de werkloosheid nog aanzienlijk sterker op: naar 4,4% in 2020 en 8,5% in 2021. De toenemende werkloosheid is het gevolg van een scherpe daling van het arbeidsvolume (de werkgelegenheid in uren), die in 2020 afneemt met 3,6%, voornamelijk bij bedrijven. Zie tabel 2.7. De steunmaatregelen vanuit de overheid, zoals de NOW, bieden bedrijven echter de mogelijkheid om werknemers voorlopig nog in dienst te houden als zij op termijn weer perspectief zien (*labour hoarding*). Hierdoor blijft de afname van de werkzame beroepsbevolking in 2020

³⁷ De verklaring hiervoor moet waarschijnlijk worden gezocht in het relatief grote aandeel jongeren met een flexibel contract. Bovendien becijferde het UWV ([link](#)) dat arbeidskrachten met een flexibel contract bovengemiddeld vaak actief zijn in sectoren die relatief veel hinder ondervinden van de contactbeperkende maatregelen.

beperkt tot 1,0%.³⁸ In de basisraming neemt de werkloosheid ook in 2021 verder toe, ondanks een stijging van het arbeidsvolume met 1,2%. Dit komt doordat de daling van het aantal werkzame personen in 2021 meer dan volledig wordt gecompenseerd door een toename in de gewerkte uren per werkzame persoon. Deze toename in de gewerkte uren per werkzame persoon hangt samen met enerzijds het economisch herstel en anderzijds de versoering van de steunmaatregelen in 2021, waardoor bedrijven met een relatief laag aantal uren per persoon uiteindelijk toch overgaan tot ontslag of faillissement aanvragen.

Figuur 2.14 De werkloosheid neemt snel toe, tot op heden verloren vooral jongeren hun baan

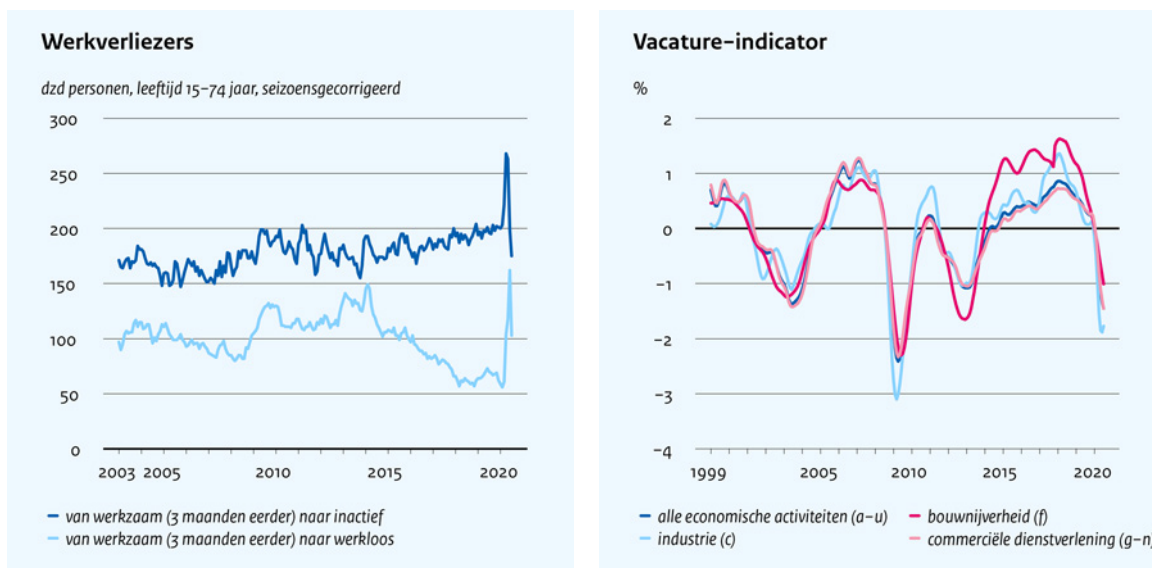

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

De arbeidsmarkt was turbulent in het tweede kwartaal, dat begon met een historische daling van de werkzame beroepsbevolking en eindigde met de terugkeer van een grote groep mensen op de arbeidsmarkt. In april 2020 daalde de werkzame beroepsbevolking met 160 dzd personen. Dit was de grootste daling sinds 2003, toen het CBS startte met maandelijkse metingen. De toename van de werkloosheid bleef in april echter beperkt tot 41 dzd personen. Dit kwam doordat een groot deel van de werkverliezers zich terugtrok van de arbeidsmarkt (figuur 2.15 links). De reden dat een groot aantal mensen niet langer beschikbaar was voor werk, moet waarschijnlijk worden gezocht in het slechte perspectief om op korte termijn een nieuwe baan te vinden. Bovendien werd de zoektocht naar werk ernstig belemmerd door het advies om zoveel mogelijk thuis te blijven en de beperkte toegankelijkheid tot het openbaar vervoer. Ook de immigratie nam in april met bijna de helft af ten opzichte van vorig jaar, wat de groei van het arbeidsaanbod vertraagt. De maand mei betrof een overgangsmoed, waarin de (werkzame) beroepsbevolking nog steeds daalde, maar aanzienlijk minder sterk dan in april. In juni kwam een gedeeltelijke ommekeer: de beroepsbevolking nam weer toe met 119 dzd personen en de werkzame beroepsbevolking steeg met 45 dzd personen. Doordat meer mensen actief naar een baan zochten, nam de werkloze beroepsbevolking wel weer verder toe, met 74 dzd personen. Ook de immigratie trok weer aan, maar nog niet naar het oude niveau. In juli ontwikkelde de arbeidsmarkt zich in dezelfde richting als in juni, hoewel de verschuivingen minder groot waren. De vooruitzichten voor werkzoekenden zijn desalniettemin somber. De vacature-indicator, die weergeeft hoe vacatures zich naar de verwachting van ondernemers zullen ontwikkelen, beweegt namelijk richting niveaus die we alleen in tijden van grote economische crises waarnemen (figuur 2.15 rechts).

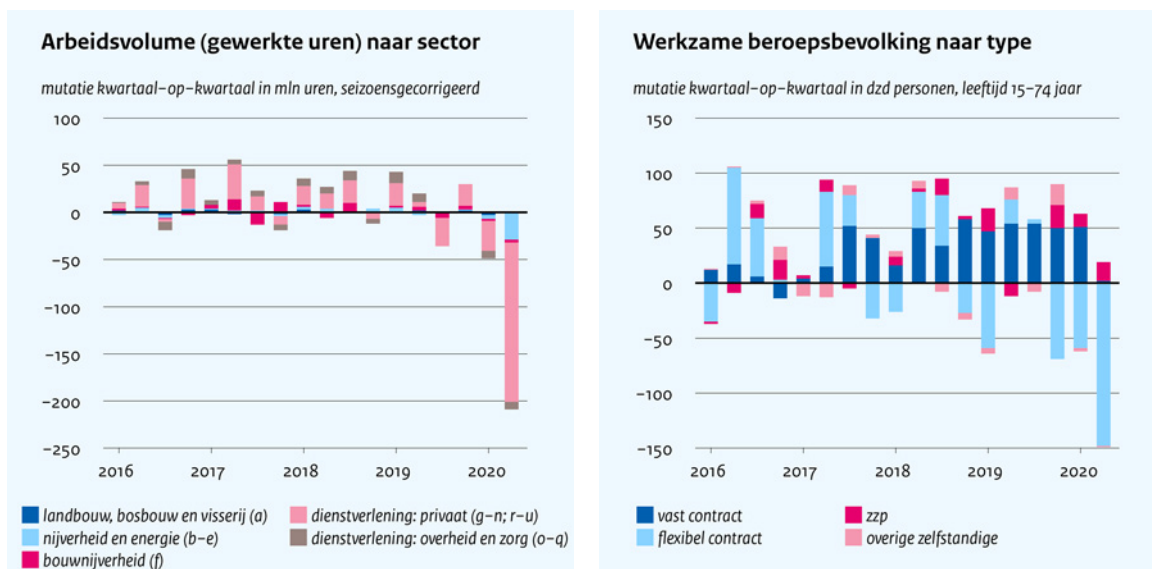
³⁸ Er zijn daarnaast nog aansluitverschillen tussen het aantal werkzame personen, dat relevant is voor het arbeidsvolume, en de werkzame beroepsbevolking. Zo worden werkzame personen jonger dan 15 jaar, ouder dan 74 jaar of woonachtig in het buitenland bijvoorbeeld niet tot de werkzame beroepsbevolking gerekend.

Figuur 2.15 Het aantal personen dat werk verliest, stijgt naar recordhoogte terwijl de kans op nieuw werk afneemt

Bron: CBS ([link](#)). Noot: de vacature-indicator geeft een indicatie van de richting waarin de vacatures zich naar verwachting van ondernemers zullen ontwikkelen.

Figuur 2.16 De werkgelegenheid krimpt voornamelijk bij de private dienstverlening, flexibele contracten lopen sterk terug

Bron: CBS ([link](#)). Noot: voor de figuur rechts zijn helaas geen seizoencorrecties beschikbaar.

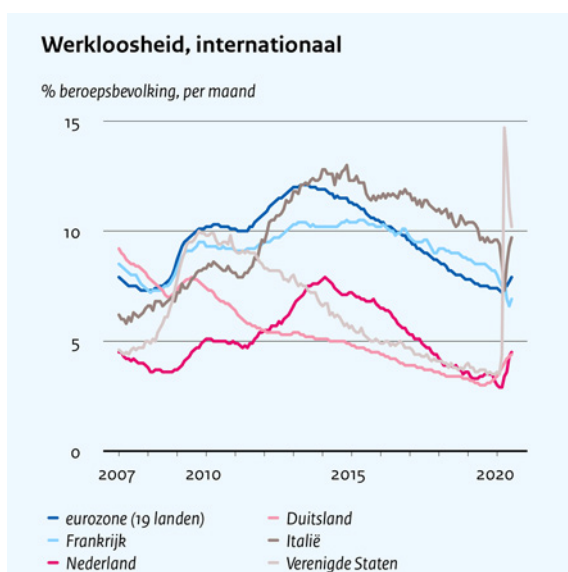
De neergang op de arbeidsmarkt concentreert zich vooral in de private dienstverlening en treft daarbinnen voornamelijk personen met een flexibel contract. Het aantal gewerkte uren lag in het tweede kwartaal 209 mln lager dan in het eerste kwartaal, wat neerkomt op een daling van 6,1%. Deze afname treft voornamelijk de sectoren cultuur, recreatie en overige diensten (-16,3%), de sectoren handel, vervoer en horeca (-10,3%) en de zakelijke dienstverlening (-8,0%). Dit betekent dat de klappen van de coronacrisis vooralsnog voornamelijk binnen de private dienstverlening vallen, zie figuur 2.16 (links). Deze sectoren ondervinden relatief veel hinder van de contactbeperkende maatregelen en hebben bovendien te maken met vraaguitval vanwege besmettingsangst onder consumenten.³⁹ Ook de werkzame beroepsbevolking daalde in

³⁹ Goolsbee en Syverson, 2020, Fear, Lockdown, and Diversion: Comparing Drivers of Pandemic Economic Decline 2020 ([link](#)).

het tweede kwartaal met 130 dzd personen, en ligt daarmee 1,4% lager dan in het eerste kwartaal. Deze afname wordt vrijwel volledig gedreven door een daling van het aantal werknemers met een flexibel contract (figuur 2.16 rechts).

Mede door het relatief omvangrijke steunpakket is de werkloosheid in Nederland nog steeds laag in vergelijking met het verleden en ten opzichte van andere landen. Het werkloosheidspercentage bedroeg in juli 4,5% in Nederland. Dit is nog altijd beneden het Nederlandse gemiddelde in de periode sinds 2007 (5,1%) en ruim beneden het huidige percentage in de eurozone (7,9%), zie figuur 2.17. Een verklaring voor dit relatief lage werkloosheidsniveau is dat Nederland een relatief ruime tegemoetkoming kent in de loonkosten bij omzetverlies (NOW) en sterke ontslagbescherming.⁴⁰ Zo zien we bijvoorbeeld dat de werkloosheid aanzienlijk sterker oploopt in landen waar deze voorzieningen in mindere mate aanwezig zijn, zoals in de Verenigde Staten en Canada.⁴¹ Dit steunbeleid kan echter niet voorkomen dat de werkloosheid in Nederland uiteindelijk nog sterk oploopt, naar 5,9% in 2021 in de basisraming. Bovendien geeft de werkloosheid in tijden van extreme economische neergang niet altijd een accuraat beeld van de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. De werkloosheid kan bijvoorbeeld ook dalen omdat werklozen, vanwege een gebrek aan perspectief, zich terugtrekken van de arbeidsmarkt.⁴²

Figuur 2.17 In historisch en in internationaal perspectief is de werkloosheid nog steeds laag

Bron: Eurostat ([link](#)).

⁴⁰ Zie ook het tekstkader 'coronapakket in perspectief' in de Juniraming 2020 ([link](#)).

⁴¹ Zie ook Jongen, E., e.a., 2020, Arbeidsmarkt: Historische daling werkzame personen, maar internationaal gezien beperkt ([link](#)).

⁴² Zie Duval, R. e.a., 2011, The Effects of Downturns on Labour Force Participation, OECD Economics Department Working Papers, No. 875, OECD Publishing ([link](#)).

Tabel 2.7 Kerngegevens arbeidsmarkt, 2018-2021 (a)

	2019	2018	2019	2020	2021
	duizend personen	mutatie in %			
Arbeidsaanbod b)	9890	1,6	1,5	-1,1	1,3
Beroepsbevolking 15 tot 75 jaar	9267	1,2	1,6	-0,1	0,6
Werkzame beroepsbevolking	8953	2,3	2,0	-1,0	-1,0
	mIn gewerkte uren	mutatie in %			
Werkgelegenheid	13787	2,6	2,2	-3,6	1,2
w.v. Marktsector (c)	10560	2,7	1,9	-4,5	0,0
Gezondheidszorg welzijnzorg	1754	2,3	3,7	-2,9	6,5
Overheid en onderwijs	1473	2,1	2,3	2,1	3,1
	niveau				
Werkloosheid (dzd personen)		350	314	395	545
Werkloosheid (% beroepsbevolking)		3,8	3,4	4,3	5,9

(a) Beroepsbevolking en werkloosheid volgens internationale definitie. De werkgelegenheidscijfers voor 2019 wijken af van de door het CBS gepubliceerde jaarcijfers. De cijfers in de tabel zijn berekend uit de voor seizoensinvloeden gecorrigeerde kwartaalcijfers van het CBS.

(b) Arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen volgens de nationale rekeningen en de werkloze beroepsbevolking volgens de Enquête Beroepsbevolking.

(c) Marktsector: bedrijven exclusief zorg.

2.2.7 Pensioenpremies stijgen en sommige pensioenen worden gekort

In 2021 stijgen de pensioenpremies en worden pensioenen met name bij de overheid en in de zorg gekort. De raming is gebaseerd op de stand van de rente en de dekkingsgraden van de pensioenfondsen van eind juni 2020. De lage premiedekkingen als gevolg van de lagere rente vertalen zich bij een deel van de pensioenfondsen in stijgende pensioenpremies. De premies bij de overheid en de zorg stijgen met ongeveer 2,5%-punt. De gewogen gemiddelde premiestijging in de markt – naast de omzetting van VPL-premies in reguliere pensioenpremies – is naar verwachting 0,5%-punt. De meeste pensioenuitkeringen worden niet of slechts gedeeltelijk geïndexeerd.

De pensioenen bij met name de grote fondsen worden gekort. In de Kamerbrief Uitwerking pensioenakkoord van 6 juni 2020 heeft de minister toegezegd dat fondsen met een dekkingsgraad boven de 90% niet hoeven te korten. Naar verwachting zullen de fondsen van ruim de helft van de deelnemers ook aan deze versoepelde eis niet kunnen voldoen. Dit betreft de fondsen van de sectoren overheid en zorg en ongeveer 20% van de fondsen in de markt. Zij zullen dus moeten korten, maar de korting is vanwege de verlaagde grens beperkter in omvang. De betrokken fondsen mogen deze onvoorwaardelijke korting over maximaal tien jaar spreiden, maar de verwachting is dat zij niet van deze volledige termijn gebruik zullen maken. De gemiddelde korting bij de fondsen die moeten korten, bedraagt ongeveer 4%. Deze kortingen worden naar verwachting gespreid in twee stappen. De eerste korting van 2% vindt plaats per juli 2021.

2.2.8 De loongroei zwakt af door omslag op de arbeidsmarkt en de inflatie blijft beperkt

De corona-uitbraak leidt tot minder nieuwe cao-akkoorden. Voor 2020 is voor ongeveer 80% van de cao's in de marktsector een akkoord afgesproken. Voor 2021 moeten de meeste akkoorden echter nog worden afgesproken, op dit moment is pas ruim 20% bekend. Na de corona-uitbraak zijn de meeste cao-onderhandelingen uitgesteld, omdat fysiek overleg niet mogelijk was en partijen zich moesten beraden op de sterk veranderde vooruitzichten. Voor enkele bestaande cao-akkoorden is inmiddels de afgesproken loongroei

uitgesteld of aangepast als gevolg van de minder optimistische vooruitzichten. Naar verwachting zal als gevolg van de onzekerheid en de oplopende werkloosheid een deel van de verlopen cao-akkoorden niet of zonder loonstijging worden afgesproken.

Als gevolg van de ruimere arbeidsmarkt en onzekere vooruitzichten zwakt de loongroei in 2021 af.

De loonstijging in de rest van 2020 en in 2021 zal onder druk staan door de snel stijgende werkloosheid. De cao-loongroei in de marktsector zwakt naar verwachting af van 2,4% in 2020 tot 1,2% in 2021. In 2020 daalt naar verwachting ook de incidentele loongroei met 0,4% omdat er door de crisis minder hoge bonussen worden uitgekeerd en het aantal extra periodieken of gunstige baanwisselingen afneemt. Wanneer de werkloosheid verder oploopt, stijgt naar verwachting wel de gemiddelde loongroei als gevolg van een veranderde samenstelling, omdat werknemers met een lager uurloon bovengemiddeld vaak werkloos worden. In 2021 leidt dit naar verwachting tot een kleine incidentele loongroei van 0,2%.

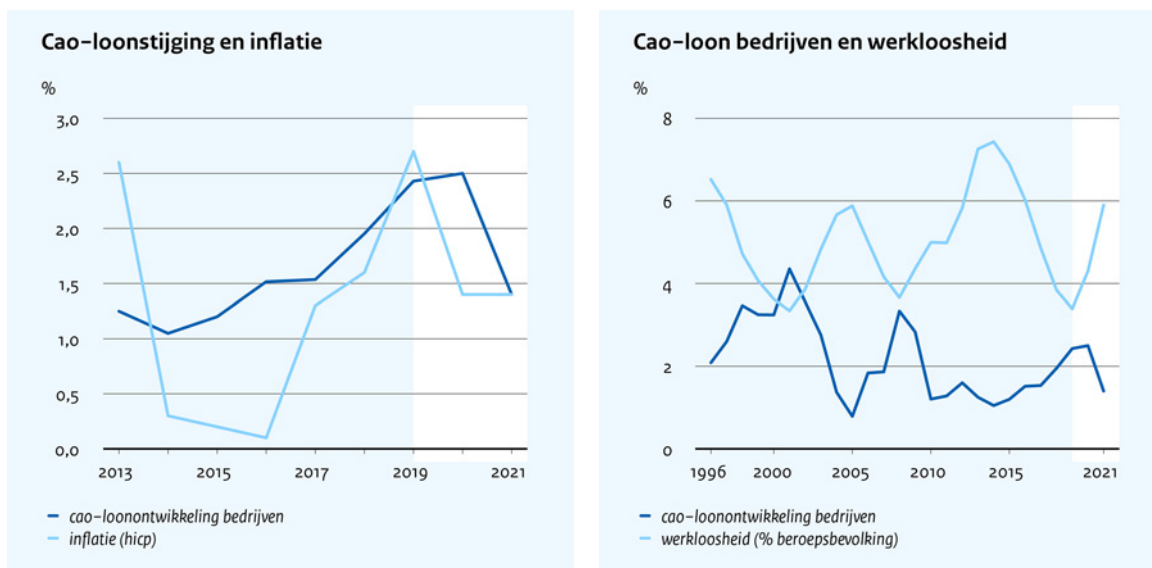
In de sector zorg zijn meer cao-akkoorden afgesproken dan in de markt en is ook de loongroei hoger.

In de zorg zijn voor 2020 alle cao-akkoorden afgesproken, met een gemiddelde cao-loongroei van 2,8%. Ook voor 2021 is al de helft van de akkoorden afgesproken met een gemiddelde cao-loongroei van 3%. Naar verwachting zullen nieuwe cao-akkoorden in de markt voor 2021 een substantieel lagere loonstijging kennen. Omdat in de zorg relatief meer cao-akkoorden al vaststaan, wordt daarom een hogere cao-loongroei verwacht dan in de marktsector. Daarnaast ontvangt een groot deel van het zorgpersoneel in 2020 een bonus van 1000 euro netto in verband met de extra coronawerkzaamheden. In 2021 wordt nogmaals een bonus ter waarde van de helft van de bonus uit 2020 uitgekeerd.

De inflatie lijkt sterk gedaald door de weggevallen btw-verhoging en de lage energieprijzen, maar de onderliggende inflatie is juist gestegen. De raming wordt echter gekenmerkt door grote onzekerheid. De stijging van de consumentenprijzen (hicp) is dit jaar teruggelopen, van 2,7% in 2019 naar 1,3% in de eerste helft van dit jaar. Belangrijkste oorzaken hiervan zijn het weggevallen van de btw-verhoging en een sterke daling van de energieprijzen. De onderliggende inflatie (exclusief energie en voedingsmiddelen) is daarentegen in de eerste helft van dit jaar gestegen ten opzichte van 2019, naar 2,1%, hoewel cijfers over augustus weer wijzen op een daling. De toename in het eerste halfjaar was het gevolg van hogere huren en arbeidskosten. Ook de contactbeperkingen leiden in sommige sectoren tot kostenstijgingen en hogere prijzen. De onderliggende inflatie is in Nederland substantieel hoger dan in de eurozone, waar de economische recessie en de vraaguitval groter zijn.

Vraaguitval zal naar verwachting in 2021 de inflatie beperken. Naar verwachting bedraagt de inflatie in 2020 1,4% en 1,5% in 2021. Aanbodkelpunten en vraageffecten werken in de Nederlandse economie op dit moment tegen elkaar in. Naar verwachting gaan in de loop van de tijd de vraageffecten domineren. Aanbodkelpunten zullen afnemen naarmate de beperkingen als gevolg van corona minder worden. Vraageffecten zullen echter juist toenemen wanneer de werkloosheid oploopt en het vertrouwen in de economie laag blijft. Dit zal de inflatie afremmen, hoewel de onzekerheid rondom deze verwachting groot is. Tegenover het inflatiedrukkende effect van de hogere werkloosheid staat een opwaarts effect op de inflatie van een hogere olieprijs in 2021.

Figuur 2.18 Cao-loonstijging vlak af in 2021 bij stabiele inflatie en hogere werkloosheid

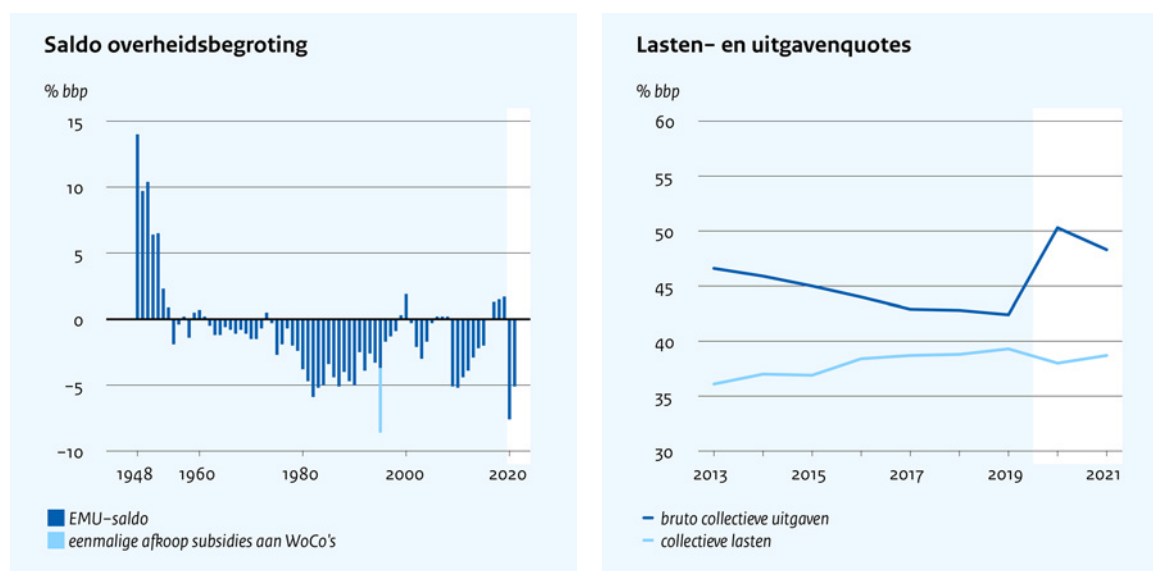
Bron: CPB en CBS ([link](#)).

3 Begroting en koopkracht

3.1 Overheidssaldo en overheidsschuld

De overheid dempt via automatische stabilisatie en met de steun- en herstelmaatregelen de economische effecten van de corona-uitbraak, waardoor een historisch begrotingstekort ontstaat. De extra uitgaven aan steun- en herstelmaatregelen in reactie op de coronacrisis, en de automatische stabilisatie leiden in de basisraming tot een begrotingstekort van bijna 8% bbp in 2020 en ruim 5% bbp in 2021. Het begrotingstekort van dit jaar is het grootste in de naoorlogse periode en het op twee na grootste in de 207-jarige geschiedenis van het Koninkrijk (figuur 3.1, links).⁴³ Ook de eurozone kent grote begrotingstekorten, het gemiddelde begrotingstekort in de eurozone is 8,5% bbp.⁴⁴ Het begrotingssaldo verslechtert in eerste instantie, doordat de recessie leidt tot lagere belastinginkomsten en hogere uitgaven aan WW en bijstand. Hiermee dempt de overheid een deel van de economische effecten van de corona-uitbraak. Daarnaast verslechtert het begrotingssaldo dit en volgend jaar door het omvangrijke pakket aan steun- en herstelmaatregelen (tabel 3.1). Door de extra uitgaven aan coronamaatregelen en het lagere bbp neemt de collectieve uitgavenquote scherp toe, van 42% bbp in 2019 tot ruim 50% bbp dit jaar, om volgend jaar weer af te nemen tot 48% bbp (figuur 3.1, rechts). Dit jaar dalen de lasten met 4,4 mld euro en volgend jaar met nog eens 0,6 mld euro. In beide jaren zien gezinnen een lastenverlichting, voor bedrijven volgt in 2021 een lastenverzwaring. Door de lastenverlichtingen en de fiscale coronareserve in de vennootschapsbelasting daalt de collectievelastendruk naar 38% bbp in 2020. De lastenverzwaringen, het vrijvallen van de coronareserve en de belastingafrekening door de omvorming van ProRail tot zbo zorgen voor een stijging van de collectieve lastendruk naar 38,7% bbp in 2021 (figuur 3.1, rechts en tabel 3.2).⁴⁵

Figuur 3.1 Grootste naoorlogse begrotingstekort en hoogste naoorlogse uitgavenquote

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

⁴³ Zie CPB, 2017, Lange tijdreeksen overheidsfinanciën ([link](#)).

⁴⁴ Zie Europese Commissie, 2020, European economic forecast, spring 2020, Institutional Paper 125 ([link](#)).

⁴⁵ ProRail bv wordt omgevormd naar een zbo en de bv zal per juli 2021 ophouden te bestaan. Hierdoor moet in totaal 7 mld (eenmalig) afgerekend worden met de Belastingdienst. ProRail wordt voor deze afrekening geheel gecompenseerd door het Rijk. Het totale effect op het EMU-saldo is dus gelijk aan nul (zie Kamerbrief ([link](#))). De inkomsten en de uitgaven van het Rijk zijn in 2021 een malig 7 mld hoger.

Bij een tweede coronagolf later dit jaar komt het begrotingstekort volgend jaar fors hoger uit dan in de basisraming. In het tweedegolfsценario daalt jaar op jaar gezien het bbp in 2021 verder en loopt de werkloosheid verder op. In het tweedegolfsценario is verondersteld dat het steunbeleid geheel 2021 wordt gecontinueerd en verslechteren de belastinginkomsten verder. Het begrotingstekort komt dan uit op ruim 8% dit jaar en ruim 9% volgend jaar. Door het grote begrotingstekort, het lage bbp (noemereffect) en door extra leningen aan bedrijven loopt de overheidsschuld in dit scenario ultimo 2021 op naar 72% bbp.

De uitgaven in het steun- en herstelpakket zorgen (in de basisraming) voor een groot deel van de verslechtering van het begrotingssaldo. Het totaal aan uitgavenmaatregelen in reactie op de corona-uitbraak komt op 34 mld euro dit jaar en 11 mld euro volgend jaar (tabel 3.1). De uitgavenmaatregelen nemen dit jaar ongeveer de helft en volgend jaar ongeveer een kwart van de verslechtering van het begrotingssaldo voor hun rekening. Het steun- en herstelpakket bestaat voornamelijk uit uitgavenmaatregelen en is in drie fases opgetuigd, beginnend in maart als reactie op de corona-uitbraak, en vervolgens verlengd en aangepast in mei en augustus.⁴⁶ De laatste verlenging, aangekondigd in augustus, bestaat uit drie tranches van drie maanden en gaat in met ingang van 1 oktober. In dit pakket wordt de NOW met drie keer drie maanden verlengd, waarbij het vergoedingspercentage per tijdvak wordt afgebouwd van 80% naar 70% naar 60%.⁴⁷ Ook de TVL wordt met drie keer drie maanden verlengd en in die periode geleidelijk afgebouwd. De Tozo krijgt een vermogenstoets en wordt verlengd met negen maanden.⁴⁸ Daarnaast neemt het kabinet aanvullende (tijdelijke) beleidsmaatregelen, in de vorm van omscholing en begeleiding van werk naar werk, om reallocatie op de arbeidsmarkt te faciliteren. Verder bevat het steun- en herstelpakket een verruiming van bestaande garantieregelingen met 10,6 mld euro⁴⁹, nieuwe garantieregelingen met een omvang van 22,6 mld euro⁵⁰, een lening aan KLM, een netto bonus voor het zorgpersoneel van 1000 euro dit jaar en 500 euro volgend jaar, naar voren gehaalde investeringen (170 mln euro in 2021), kapitaal voor overheidsdeelname in een nog op te richten solvabiliteitsfonds (300 mln euro), een verlenging van het steunpakket cultuur tot 1 juli 2021 (360 mln euro), een verlenging van de OV-compensatieregeling tot 1 juli 2021 (740 mln euro), tegemoetkoming aan dierentuinen (40 mln euro), en extra middelen voor testen, bron- en contactonderzoek en opschaling van IC capaciteit (1,1 mld euro in 2020 en 1,2 mld euro in 2021). Op de zorguitgaven heeft het coronavirus per saldo een beperkt opwaarts effect. Tegenover lagere zorguitkeringen bij activiteiten die door de pandemie in de knel zijn gekomen, staat compensatie van zorgaanbieders voor de gederfde omzet en hogere uitgaven vanwege het coronavirus (bijvoorbeeld intensive care en beschermingsmiddelen), zie paragraaf 3.3. Uitgaande van de begroting groeien de overheidsbestedingen volgend jaar met 2,7%. Als de voorgenomen verhogingen van de overheidsbestedingen niet in het voorziene tempo te realiseren blijken, dan kan dat de economische groei dempen.

⁴⁶ Zie kamerbrief 'Steun- en herstelpakket' van 28 augustus 2020 ([link](#)).

⁴⁷ Zie kamerbrief 'Steun- en herstelpakket' van 28 augustus 2020 ([link](#)).

⁴⁸ Zie kamerbrief 'Steun- en herstelpakket' van 28 augustus 2020 ([link](#)).

⁴⁹ Het gaat om de BMKB, GO en de groeifaciliteit.

⁵⁰ Het gaat hier om garanties op de inkoop van coronagerelateerde genees- en hulpmiddelen, garanties aan KLM, SURE, garanties herverzekering leverancierskredieten, EIB en KKC.

Tabel 3.1 De noodpakketten en andere begrotingsmaatregelen

	2020	2021
+ is EMU-saldo verslechterend / EMU-schuld verhogend (a)		
	mld euro	
Uitgaven steunpakket	33,9	10,7
NOW	18,6	3,3
Tozo	3,6	0,4
Aanschaf en distributie medische hulpmiddelen	1,7	
TVL	1,4	1,4
Bonus voor zorgpersoneel	1,3	0,8
Financiële regeling voor ov-bedrijven	1,3	0,7
TOGS	0,9	
Pakket gemeentes	0,9	0,2
Schades garantieregelingen	0,6	0,9
Intensivering GGD's en veiligheidsregio's	0,5	0,5
Vaccinproductie	0,5	0,3
Diverse zorgmaatregelen	0,4	0,4
Compensatie eigen bijdrage kinderopvang	0,3	0,3
Intensivering onderwijs	0,3	0,2
Steunpakket cultuursector	0,3	0,4
Uitbreiding testcapaciteit	0,3	
Flankerend beleid SZW	0,1	0,7
overig (o.a. flankerend beleid EZK, steun tuinbouwsector)	0,9	0,2
Belastingen steunpakket	4,4	-3,2
Fiscale coronareserve vennootschapsbelasting	3,0	-3,0
Gebruikelijk loon 2020 om laag bij omzetzakking	1,0	0,0
overig	0,4	-0,2
Overig beleid	2,3	0,6
EMU-saldo (ex ante)	40,6	8,1
Doorwerkingseffecten	27,7	35,1
EMU-saldo (ex post)	68,3	43,2
EMU-saldo (ex post; % bbp)	-8,7	-5,2
EMU-schuldbelastende maatregelen		
w.v. leningen	1,9	0,2
w.v. belastinguitstel	13,1	-10,4
w.v. kas-verschillen (o.a. NOW)	-2,1	4,2
w.v. mutatie vorig jaar		81,1
EMU-schuld (ex post)	81,1	118,3
EMU-schuld (% bbp; inclusief noemer effect)	13,6	16,8
Garanties	60,8	60,8
Garanties (% bbp)	7,8	7,4

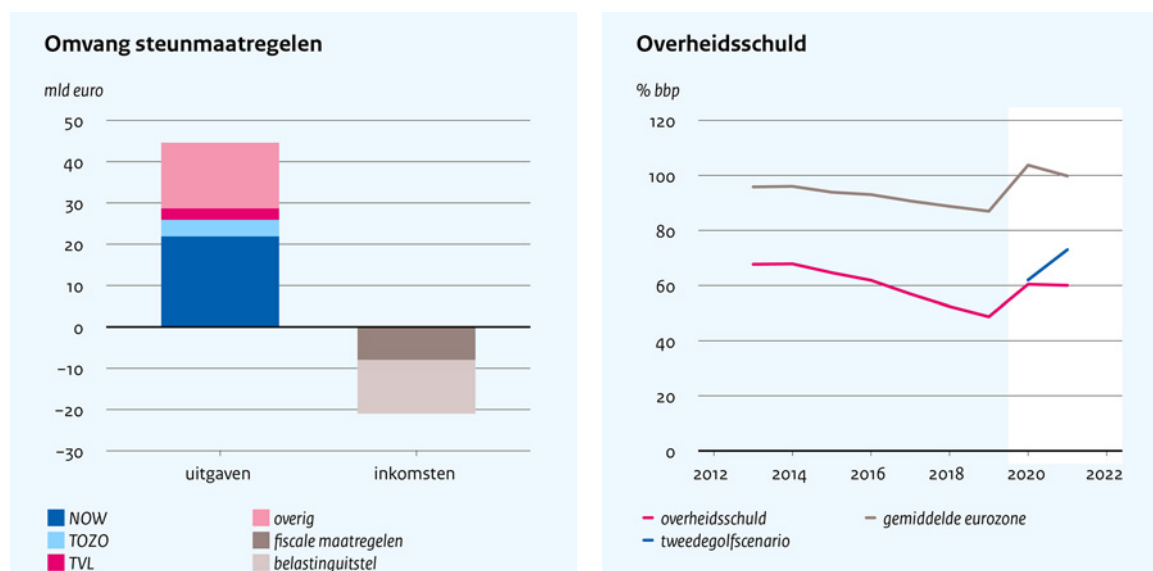
(a) + is EMU-saldo verslechterend / EMU-schuld verhogend. Garanties komen niet tot uitdrukking in het EMU-saldo noch in de EMU-schuld, uitgezonderd de schades op de garantieregelingen.

Daarnaast kennen het steun- en herstellpakket en de augustusbesluitvorming een aantal fiscale maatregelen, waaronder de Baangerelateerde Investeringskorting (BIK), het bevriezen van het algemene vennootschapsbelastingtarief en belastinguitstel. De grootste fiscale maatregelen in het steun- en herstellpakket zijn de fiscale coronareserve (-3,0 mld euro in 2020) en verlaging gebruikelijk loon 2020 (-1,0 mld euro in 2020). Daarnaast wordt het algemene vpb-tarief bevroren (1,8 mld euro in 2021 en 2,9 mld euro structureel), waar de introductie van de BIK (-2,0 mld euro) tegenover staat. De BIK vertoont grote gelijkheid

met de in de eind jaren tachtig ingestelde Wet Investeringsrekening (WIR); beide regelingen beogen de investeringen van bedrijven te stimuleren. De WIR was een populaire regeling met een bbp-beslag van meer dan 1% bbp per jaar.⁵¹ De WIR werd vanwege een te hoge mate van oneigenlijk gebruik in 1988 afgeschaft. De afspraak bij die afschaffing was dat het structurele bedrag voor WIR-premies werd omgezet in een lastenverlichting voor het bedrijfsleven, onder meer via een verlaging van het algemene vennootschapsbelastingtarieven de vpb-tarieven.⁵² Verder bevat het noodpakket belastinguitstel, waarvan ongeveer 196 duizend bedrijven gebruikmaken.⁵³ Zij stellen voor ongeveer 13 mld euro aan belastingen uit naarvolgend jaar.⁵⁴

Naast de steun- en herstelmaatregelen heeft het kabinet besloten tot een aanvullend maatregelenpakket voor de stikstofproblematiek en een groeifonds. De dit voorjaar gepresenteerde stikstofaanpak kent een omvangrijk maatregelenpakket, waarvoor het kabinet 5 mld euro beschikbaar stelt tot en met 2030, waarvan 120 mln euro dit jaar, 650 mln euro volgend jaar en nog eens 100 mln per jaar ter invoering van een partiële vrijstelling voor de bouw. Daarnaast richt het kabinet een investeringsfonds op voor publieke investeringen, het Nationale Groeifonds, in het groeivermogen van de economie. Voor de komende vijf jaar krijgt het Nationale Groeifonds een verplichtingenruimte van 20 mld euro, ofwel 4 mld euro per jaar. Het groeifonds is bedoeld om eenmalige publieke investeringen in kennisontwikkeling, R&D en innovatie, en infrastructuur te genereren, om langs die weg de productiviteit te verhogen. Dit veronderstelt discipline om het daarbij te laten.⁵⁵ Volgend jaar wordt voor 1 mld euro aan investeringen uit dit fonds verwacht.

Figuur 3.2 Overzicht coronapakket en overheidsschuld in perspectief

Bron: ministerie van Financiën, Ameco, CBS en CPB ([link](#)).

⁵¹ In 1987 betrof het bbp-beslag zelfs bijna 2% bbp, omdat de aangekondigde afschaffing van de wet tot vele extra subsidieverzoeken leidde. Zie, bijvoorbeeld, Bos, F, 2006, De Nederlandse collectieve uitgaven in historisch perspectief, CPB Document 109 ([link](#)).

⁵² Zie Miljoenennota 1989 ([link](#)).

⁵³ Zie [dit](#) nieuwsbericht van het ministerie van Financiën van 28 augustus 2020.

⁵⁴ Zie kader 'Technische issues in deze raming' in CPB, 2020, Juniraming 2020 ([link](#)).

⁵⁵ Zie Hoofdstuk 1.2 'Schuld zonder boete(n)' in CPB, 2019, Macro Economische Verkenning 2020 ([link](#)).

De overheidsconsumptie groeit dit jaar stevig, vooral door uitgaven in de tweede helft van het jaar. Het volume van de overheidsconsumptie neemt dit jaar met 4,2% toe mede door de coronamaatregelen van het kabinet. De uitgaven die voortvloeien uit deze maatregelen, vallen voor een groot deel in de tweede helft van dit jaar. In de eerste helft van 2020 is sprake van een matige groei van de overheidsconsumptie, vooral doordat door de coronacrisis een deel van de zorgvraag wegviel. Deze uitval wordt in de tweede helft van dit jaar meer dan gecompenseerd door de geplande intensivering. Vooral de materiële aankopen stijgen sterk. In 2021 is de groei van de overheidsconsumptie 1,7%. Dit komt met name door de stijging van de zorguitgaven. De investeringen van de overheid nemen in volume met 3,3% en 9,2% toe in 2020 en 2021. Deze stijging volgend jaar is toe te schrijven aan een minder grote onderuitputting, naar voren geschoven bouw- en infrastructuurinvesteringen, en de investeringen uit het groeifonds.

Tijdens de coronacrisis neemt het kabinet discretionaire maatregelen ter ondersteuning van automatische stabilisatie, waarvan het budgettaire beslag mee ademt met de conjunctuur. Bovenop de automatische stabilisatoren nam het kabinet op het moment dat de coronacrisis toesloeg, aanvullende discretionaire maatregelen zoals de NOW en Tozo. Het kabinet wijkt daarmee af van het trendmatig begrotingsbeleid. Tegelijkertijd ademt bij een aantal van deze discretionaire maatregelen het budgettaire beslag alsnog automatisch mee met de conjunctuur. Zo neemt het beroep op de NOW en Tozo automatisch af als de omzet van ondernemingen toeneemt. Begrotingstechnisch past het kabinet deze discretionaire maatregelen in door de kaders S en Raan te passen. Zo past het kabinet voor de NOW en Tozo en overige coronamaatregelen het plafond Sociale Zekerheid aan met 19,4 mld euro in 2020 en 5,8 mld euro in 2021. Voor de TOGS, TVL, financiële regeling OV, en aan zorg gerelateerde uitgaven en overige coronamaatregelen is het uitgavenplafond Rijksbegroting aangepast met 12,4 mld euro in 2020 en 6,7 mld euro in 2021. Ook het inkomstenkader wordt aangepast met 900 mln euro in 2020 om de budgettaire gevolgen van het Sofina-arrest in te passen. De fiscale coronamaatregelen worden buiten het inkomstenkader geplaatst.

De overheidsschuld loopt zeer scherp op, maar blijft draaglijk. In de basisraming loopt de schuld op van 48,7% bbp in 2019 tot 60% bbp in 2020 en verder naar 62% bbp in 2021. In het tweedegolfscenario loopt de schuld ultimo 2021 zelfs op tot 72% bbp. De scherpe stijging van de overheidsschuld in 2020 komt niet alleen door het forse begrotingstekort, maar ook door de daling van het bbp (noemereffect) en door maatregelen die direct de schuld beïnvloeden zonder een effect te hebben op het EMU-saldo (voornamelijk lening aan KLM en belastinguitstel). De garanties in het steunpakket komen niet tot uiting in de overheidsschuld zolang de schades zich niet in hogere mate materialiseren dan nu voorzien. In beide scenario's blijft de overheidsschuld onder het gemiddelde van de eurozone (figuur 3.2) en op ruime afstand van niveaus die in de literatuur als risicovol worden aangemerkt. Uitkomsten van de meest recente schokproef voor de overheidsfinanciën laten zien dat de overheidsschuld bij zeldzame, extreme schokken in korte tijd snel kan oplopen.⁵⁶ In het geval dat Nederland geconfronteerd wordt met een mondiale economische of financiële crisis, stijgt de schuld met bijna 50% bbp. Daardoor beweegt de schuldquote in de schokproef naar niveaus waar het in het verleden lastig(er) kon zijn de schuld te financieren.⁵⁷ Anders dan in het verleden is de rente nu, en vooruitkijkend, historisch laag, waardoor een verhoging van de rente bij de huidige omstandigheden een beperkt effect heeft op de financierbaarheid van de overheidsschuld.

⁵⁶ Bij een schokproef gaat het om gebeurtenissen die zich zelden voordoen, waardoor het lastiger is dan normaal om in te schatten hoe deze gebeurtenissen doorwerken op de economie en de overheidsfinanciën. De onzekerheden bij een schokproef zijn daarom groter dan bij reguliere ramingen.

⁵⁷ Zie E. Westerhout, A. Trommelen en S. van Veldhuizen, 2020, Schokproef overheidsfinanciën 2020, CPB Achtergrond document ([link](#)).

Tabel 3.2 Kerngegevens collectieve financiën, 2018-2021

	2018	2019	2020	2021
	% bbp			
Bruto collectieve uitgaven	42,8	42,4	50,3	48,3
Collectieve lasten	38,8	39,3	38,0	38,7
Niet-belastingmiddelen	5,4	4,8	4,7	4,5
EMU-saldo	1,4	1,7	-7,6	-5,1
w.v. EMU-saldo lokale overheid	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2
EMU-saldo structureel (EC-methode)	0,4	0,5	-4,7	-3,6
EMU-schuld	52,4	48,7	59,9	62,0
	eurocent /m ³			
Beursprijs van TTF-gas	21,5	16,0	8,9	11,6

3.2 De ramingen en de begrotingsregels

Europese begrotingsregels beperken, ondanks de verslechtering van het (structurele) begrotingssaldo en de overheidsschuld, het begrotingsbeleid momenteel niet. Vanwege de zware recessie als gevolg van de corona-uitbraak hebben de ministers van Financiën de algemene ontsnappingsclausule uit het Stabi-leits- en Groei-pact geactiveerd.⁵⁸ Tot het moment dat de ministers van Financiën besluiten de clausule te deactiveren, betekent dit dat de Europese Commissie geen actie ondernemt bij een afwijking van de regels over maximaal begrotingstekort en schuld. In deze raming is verondersteld dat deactivering niet plaatsvindt tijdens de ramingsperiode.⁵⁹ In de ramingsperiode ligt het Nederlandse begrotingssaldo onder het maximaal begrotingstekort van 3% bbp en ligt de staats-schuld boven het Maastricht-plafond van 60%. Het structurele begrotingssaldo, ofwel het begrotingssaldo gecorrigeerd voor tijdelijke maatregelen en conjuncturele effecten, ligt met -4,7% bbp in 2020 en -3,6% bbp in 2021 onder de MTO van -0,5% bbp. De gecorrigeerde overheidsuitgaven groeien met 15,6% dit jaar en met -5,0% volgend jaar en liggen daarmee onder de norm-groei.

Volgens de huidige inzichten zijn de uitgaven dit jaar lager en volgend jaar hoger dan de (aangepaste) begrotingsplafonds. Volgens de huidige ramingen van de uitgaven en plafonds is dit jaar sprake van een onderschrijding van de uitgaven onder de begrotingsplafonds met 1,8 mld euro. Volgend jaar is sprake van een overschrijding van 2,7 mld euro. Bij het uitgavenplafond Rijksbegroting is sprake van een overschrijding van 2,7 mld volgend jaar. Deze overschrijding wordt verklaard door een verschillende fasering van een aantal coronagerelateerde uitgaven in de raming (zoals schades als gevolg van garanties van leverancierskrediet, en additionele uitgaven aan testcapaciteit). De onderschrijding bij het plafond Sociale Zekerheid dit jaar wordt grotendeels verklaard door een lagere raming van de NOW in 2020. De overschrijding in 2021 wordt voornamelijk verklaard door een hogere raming van de NOW in 2021. De onderschrijding bij het uitgavenplafond Zorg wordt grotendeels verklaard door een neerwaartse bijstelling van de zorguitgaven vanwege onderuitputting in eerdere jaren. De neerwaartse bijstelling werkt structureel door.⁶⁰ De hoogte van de uitgavenplafonds worden gecorrigeerd voor loon- en prijsontwikkelingen en voor niet-beleidsmatige

⁵⁸ Council of the EU, 2020, Statement of EU ministers of finance on the Stability and Growth Pact in light of the COVID-19 crisis, persbericht, 23 maart ([link](#)); ministerie van Financiën, 2020, Verslag ingelaste Ecofinraad en Eurogroep 23 en 24 maart 2020 ([link](#)).

⁵⁹ Zie ook [dit](#) FT-artikel.

⁶⁰ Zie ook CPB, 2020, Centraal Economisch Plan 2020 ([link](#)).

mutaties in de WW en de bijstand, zoals vastgelegd in de begrotingsregels bij de start van dit kabinet.⁶¹ Daarnaast heeft het kabinet een aantal additionele plafondaanpassingen doorgevoerd om coronagerelateerde uitgaven in te passen.

Tabel 3.3 Gegevens voor Europese begrotingsregels 2018-2021

	2018	2019	2020	2021
EMU-saldo (% bbp)	1,4	1,7	-7,6	-5,1
EMU-saldo conjunctureel (EC-methode, % bbp)	1,0	1,1	-2,8	-1,4
EMU-saldo eenmalige en andere tijdelijke maatregelen (% bbp)	0,0	0,2	0,0	0,0
EMU-saldo structureel (EC-methode, % bbp)	0,4	0,5	-4,7	-3,6
Middel- en langetermijn doelstelling structureel EMU-saldo (MTO) (% bbp)	-0,5	-0,5	-0,5	-0,5
Geïncorrigeerde collectieve uitgaven (volume, %)	4,2	0,8	15,6	-5,0
Normgroei (maximale groei geïncorrigeerde collectieve uitgaven)	3,8	3,4	4,3	-2,7
EMU-schuld	52,4	48,7	59,9	62,0
EMU-schuld plafond (a)	60,0	60,0	60,0	60,0

(a) De overheidsschuld dient minder dan 60% bbp te zijn, of dient in ieder geval met een twintigste van het verschil met de 60%-norm per jaar af te nemen.

Tabel 3.4 Overschrijding uitgavenplafonds in 2020 en 2021

	2020	2021
	mld euro	
Overschrijding	-1,8	2,7
w.v. Rijksbegroting	-0,2	2,7
Sociale zekerheid	-0,5	0,6
Zorg	-1,1	-0,6

Het inkomstenkader wordt per saldo onderschreden. Bij het aantreden van het nieuwe kabinet is in de Startnota voor de jaren 2018-2021 het inkomstenkader vastgesteld.⁶² Het principe van het inkomstenkader is dat budgettaire gevolgen van aanvullende beleidsmaatregelen (tarief- dan wel grondslagwijziging) gecompenseerd moeten worden door andere inkomstenmaatregelen, opdat het (aangepaste) kader cumulatief over de jaren 2018 tot en met 2021 sluit. Eind 2021 is er, zonder verdere besluitvorming, bij de huidige raming per saldo sprake van een overschrijding van 0,4 mld euro (tabel 3.5). Voor 2021 ramen zowel het CPB als het kabinet stijgende zorgpremies. Geschoond voor de incidentele factoren⁶³ is de lastenstijging die het CPB voorziet kleiner dan die van het kabinet, door een lagere raming van de zorguitgaven. Dit leidt tot een overschrijding. De overige beleidsmutaties leiden bij ongewijzigd beleid tot een overschrijding van 0,1 mld euro.

⁶¹ Zie Startnota, ministerie van Financiën, 3 november 2018 ([link](#)).

⁶² Zie Startnota, 3 november 2018 ([link](#)).

⁶³ Het betreft het effect op de premies van het wegwerken van tekorten en overschotten in het zorgverzekeringsfonds, bijstellingen in het saldo verzekeraars en het verschil tussen de VWS-ramingen en de door verzekeraars vastgestelde nominale premie (thans relevant voor 2018 tot en met 2020). Deze incidentele effecten worden niet binnen het inkomstenkader gecompenseerd.

Tabel 3.5 Onderschrijding inkomstenkader⁶⁴

	2018	2019	2020	2021	Cumulatief 2018-2021
	mld euro				
Overschrijding inkomstenkader	0,0	0,0	-0,1	-0,3	-0,4
w.v. beleidsmutaties (m.u.v. zorg)	0,0	0,0	-0,1	0,0	-0,1
w.v. zorg	0,0	0,0	0,0	-0,2	-0,2

3.3 Collectieve uitgaven

De collectieve uitgavenquote neemt dit jaar fors toe door het steun- en herstellpakket en de terugval van het bbp (noemereffect). Vooral de overdrachten aan bedrijven nemen toe in 2020 door de NOW, de Tozo en andere steunmaatregelen, zoals de TOGS en de TVL.⁶⁵ De steunmaatregelen lopen af in de tweede helft van volgend jaar, waardoor de collectieve uitgavenquote van 50,3% bbp dit jaar terugloopt tot 48,3% bbp volgend jaar. Desondanks blijft dit hoog in historisch perspectief. De uitgaven onder het Kader Rijksbegroting nemen dit en volgend jaar toe, onder meer door de extra uitgaven voor testcapaciteit, bron- en contactonderzoek, de ontwikkeling van een vaccin en de extra bonus in 2020 en 2021 voor het zorgpersoneel. De werkgelegenheid neemt in gewerkte uren in 2020 en 2021 met 1,3% en 2,1% toe. Dit is grotendeels toe te schrijven aan intensivering die al vóór het uitbreken voor de coronacrisis door het kabinet zijn gepland. De coronamaatregelen dragen verder bij aan de toename van de werkgelegenheid. De sinds maart genomen maatregelen hebben naar schatting een opwaarts effect van ongeveer 1%-punt. De coronacrisis zelf drukt de gewerkte uren, maar dit effect is minder fors dan in de marktsector.

De ontwikkeling van de collectieve zorguitgaven als percentage van het bbp wordt mede bepaald door de daling van het bbp in 2020 en het herstel in 2021. De toename van de collectieve zorguitgaven als percentage van het bbp wordt hierdoor versterkt (met 0,3%-punt) in 2020 en geremd (met 0,5%-punt) in 2021. Mede hierdoor nemen de zorguitgaven als percentage van het bbp met 0,9%-punt toe in 2020 en dalen deze na afronding met 0,1%-punt in 2021. De reële stijging van de collectieve zorguitgaven is gelijkmatiger met 4,0% in 2020 en 3,0% in 2021.⁶⁶

⁶⁴ Het kader dient cumulatief over de kabinetsperiode te sluiten (laatste kolom). De over- of onderschrijdingen per jaar geven het verloop over de tijd weer.

⁶⁵ Vanwege de transitie van ProRail van bv naar zbo en doordat ProRail bv zal ophouden te bestaan per juli 2021 zal er voor een aantal belastingsoorten (eenmalig) afgerekend moeten worden met de Belastingdienst. Doordat ProRail voor deze eenmalige afrekening zal worden gecompenseerd door het Rijk, is het totale effect op het EMU-saldo nul, zie de Kamerbrief ([link](#)). De overdracht van het Rijk aan ProRail ter compensatie slaat neer in de post overdrachten aan bedrijven. De eenmalige compensatie heeft een effect op de brutocollectieve uitgavenquote van 0,9%-punt.

⁶⁶ De collectieve zorguitgaven stijgen in nominale termen met 5,7% in 2020 en met 4,5% in 2021.

Tabel 3.5 Collectieve uitgaven, 2018-2021

	2018	2019	2020	2021	2018	2019	2020	2021
	%bbp				mld euro			
Openbaar bestuur	8,9	9	10,7	10,2	68,6	72,6	84,0	83,6
Veiligheid	1,7	1,6	1,7	1,6	13,1	13,1	12,9	13,1
Defensie	1,0	0,9	1,1	1,1	7,7	7,6	8,5	8,9
Infrastructuur	1,2	1,2	1,3	1,5	9,7	9,7	10,2	12,2
Onderwijs	5,0	5,0	5,2	5,1	38,9	40,2	41,0	41,9
Zorg	9,4	9,5	10,4	10,3	72,6	76,8	81,2	84,9
w.v. AWBZ/Wlz	2,5	2,6	2,9	3,1	19,6	21,4	22,9	25,4
Zvw	5,5	5,5	5,3	5,5	42,3	44,2	41,6	45,1
overig (o.a. Wmo)	1,4	1,4	2,1	1,7	10,7	11,2	16,7	14,4
Sociale zekerheid	11,3	11,2	12,3	12,4	87,8	90,8	96,3	101,5
w.v. AOW/ANW	5,0	4,9	5,3	5,3	38,5	39,8	41,7	43,6
WW en bijstand	1,5	1,4	1,5	1,7	11,9	11,3	11,9	14,1
arbeidsongeschiktheid	1,9	1,9	2,0	2,0	14,5	15,1	15,9	16,4
overig (o.a. zorgtoeslag)	3,0	3,0	3,4	3,3	22,9	24,6	26,9	27,3
Overdrachten aan bedrijven ⁶⁷	1,5	1,4	5,1	3,8	11,8	11,6	40,3	31,3
Internationale samenwerking	1,8	1,8	1,9	1,9	14,2	14,8	14,5	15,8
Rente	0,9	0,8	0,6	0,4	6,9	6,2	4,7	3,7
Bruto collectieve uitgaven	42,8	42,4	50,3	48,3	331,2	343,3	393,5	396,7
	mutaties in %							
Reële bruto collectieve uitgaven	2,1	0,7	12,7	-0,6				
Werkgelegenheid sector overheid (a)	0,8	2,0	1,3	2,1				
Werkgelegenheid bedrijfstak zorg (a)	2,3	3,7	-2,9	6,5				

(a) Gemeten in uren.

De socialezekerheidsuitgaven worden sterk beïnvloed door de ontwikkeling van het bbp en het oplopende aantal werkloosheids- en AOW-uitkeringen. Als percentage van het bbp nemen de uitgaven toe van 11,2% bbp in 2019 naar 12,3% bbp in 2020 (tabel 3.5), om vervolgens verder te stijgen naar 12,4% bbp in 2021. Een eerste reden voor de forse stijging met 1,1% bbp in 2020 en de geringe stijging met 0,1% bbp in 2021 is het feit dat het bbp (de noemer) in 2020 daalt als gevolg van de coronacrisis en in 2021 naar verwachting weer stijgt. De onderliggende ontwikkeling van de uitgaven verloopt veel gelijkmatiger dan de aandelen in het bbp suggereren. Zowel in 2020 als in 2021 stijgt het aantal WW- en bijstandsuitkeringen, maar door de diverse steunmaatregelen (zoals NOW en Tozo) is de oploep van de werkloosheid in 2020 nog relatief beperkt en in 2021 groter. Ook het aantal AOW-uitkeringen stijgt zowel in 2020 als 2021.

⁶⁷ Vanwege de transitie van ProRail van bv naar zbo en doordat ProRail bv zal ophouden te bestaan per juli 2021 zal er voor een aantal belastingsoorten (eenmalig) afgerekend moeten worden met de Belastingdienst. Doordat ProRail voor deze eenmalige afrekening zal worden gecompenseerd door het Rijk, is het totale effect op het EMU-saldo nul, zie de Kamerbrief ([link](#)). De overdracht van het Rijk aan ProRail ter compensatie slaat neer in de post overdrachten aan bedrijven. De eenmalige compensatie heeft een effect op de bruto collectieve uitgavenquote van 0,9%-punt.

Tabel 3.6 Uitkeringsvolumes en percentage uitkeringsgerechtigden, 2019-2021

	2019	2020	2021
	duizenden		
Uitkeringsvolumes (a)			
AOW	3127	3188	3265
ANW	23	21	20
Ziekteverzuim	422	413	415
Arbeidsongeschiktheid totaal	687	691	695
w.v. WAO/WIA/WAZ	482	486	485
Wajong	205	205	210
Werkloosheidsuitkering	201	233	315
Participatiewet/IOAW/IOAZ	385	399	420
Totaal	4845	4945	5135
Actieven (b)			
	7267	7120	7130
I/a-ratio (c)			
	67	69	72
w.v. AOW	43	45	46
Overig	24	25	26

(a) In duizenden (volle dige) uitkeringsjaren.
(b) Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.
(c) Percentage uitkeringsgerechtigden. Ratio van inactieven ten opzichte van actieven, in procenten.

Het aantal werkloosheidsuitkeringen stijgt de komende jaren, zij het in 2020 nog relatief beperkt.

Weliswaar stijgt de werkloosheid nu al fors (zie paragraaf 2.6), maar op dit moment komt die stijging nog voor een groot deel voor rekening van jongeren en flexwerkers, die relatief korte WW-rechten hebben. Mede vanwege de steunmaatregelen wordt de grootste stijging van de WW pas in 2021 zichtbaar. De toenemende werkloosheid zorgt ook voor een toename van het aantal bijstandsuitkeringen. Het AOW-volume stijgt de komende twee jaar met ongeveer 140 duizend uitkeringen, vooral als gevolg van demografische ontwikkelingen. Die toename is groter dan in voorgaande jaren, omdat in het Pensioenakkoord is afgesproken de AOW-leeftijd in 2020 en 2021 niet te verhogen. Daar staat tegenover dat corona heeft geleid tot extra sterfte onder ouderen, dus minder AOW-uitkeringen. Het feit dat ouderen de laatste jaren steeds langer zijn gaan doorwerken, leidt verder tot een toename van de arbeidsongeschiktheid, met name in de IVA.

3.4 Collectieve lasten

De collectievelastendruk loopt in 2020 terug vanwege beleidsmaatregelen als reactie op de coronauitbraak maar stijgt weer in 2021. De belasting- en premieopbrengsten dalen in 2020 meer dan evenredig mee met het bbp. Dit vertaalt zich in een collectievelastendruk van 38% bbp in 2020 ten opzichte van 39,3% bbp in 2019 (figuur 3.4). In 2021 loopt het percentage op naar 38,7% bbp. De daling van de belasting- en premieopbrengsten in 2020 is te verklaren door de bovenproportionele gevoeligheid van een aantal belastinggrondslagen voor de economische terugloop en de contactbeperkende maatregelen. De afname wordt versterkt door het effect van beleidsmaatregelen in 2020 en 2021, waarvan de fiscale coronamaatregelen onderdeel zijn. Vooral de vennootschapsbelasting en dividendbelasting dalen sterk (tabel 3.7). Het herstel in 2021 is vooral ingegeven door de effecten van beleidsmaatregelen op de belastinginkomsten.

Het belastinguitstel heeft geen invloed op de collectievelastendruk. Ondernemers kunnen tot 1 oktober uitstel van belasting of verlenging van betaling aanvragen. Het uitstel loopt eind dit jaar af. Daarna volgt een terugbetalingsregeling waarbij de belastingschulden binnen twee jaar afgelost dienen te worden. Tot die tijd is de invorderingsrente vrijwel nihil, terwijl de belastingrentewordt verhoogd tot 4%. De verschuiving van kasontvangsten van 2020 naar 2021 en 2022 heeft geen invloed op het EMU-saldo. De onderliggende transacties hebben immers betrekking op 2020, waardoor de ontvangsten voor het EMU-saldo aan dat jaar worden toegerekend.

Beleidsmaatregelen hebben in 2020 een verlagend effect op de collectievelastendruk. Het gaat hierbij om het moment waarop beleidsmaatregelen effect hebben op het EMU-saldo. Dit kan een ander moment zijn dan inwerkingtreding van de lastenverlichting of -verzwaring zoals gemeten door de beleidsmatige lastenontwikkeling.⁶⁸ In reactie op de corona-uitbraak zijn enkele fiscale maatregelen genomen, zoals de verlaging van het gebruikelijk loon, btw-vrijstellingen voor zorggerelateerde goederen en diensten en het mogelijk maken van een fiscale coronareserve in de vennootschapsbelasting. Daarnaast zijn beleidsbesluiten uit voorgaande jaren doorgevoerd, zoals de verhoging van de algemene heffings- en arbeidskorting en de invoering van het tweeschijvenstelsel.

In 2021 dragen beleidsmaatregelen bij aan een stijgende collectievelastendruk. De tijdelijke corona-belastingmaatregelen zijn dan uitgewerkt en de fiscale coronareserve in de vennootschapsbelasting valt vrij. De omvorming van ProRail tot zelfstandig bestuursorgaan gaat gepaard met een eenmalige afrekening van belastingen, waardoor de ontvangsten met 0,9% bbp stijgen. Daarnaast zorgen de stijging van het tarief op niet-woningen en voor beleggers in de overdrachtsbelasting voor toenemende opbrengsten. Daartegenover staat het verlagende effect op de inkomsten vanwege lastenverlichtingen in de loonheffing, de verlaging van de overdrachtsbelasting voor starters en de eenmalige derving in de dividendbelasting als gevolg van de uitspraak van het Hof van Justitie van de EU in de zaak Sofina.

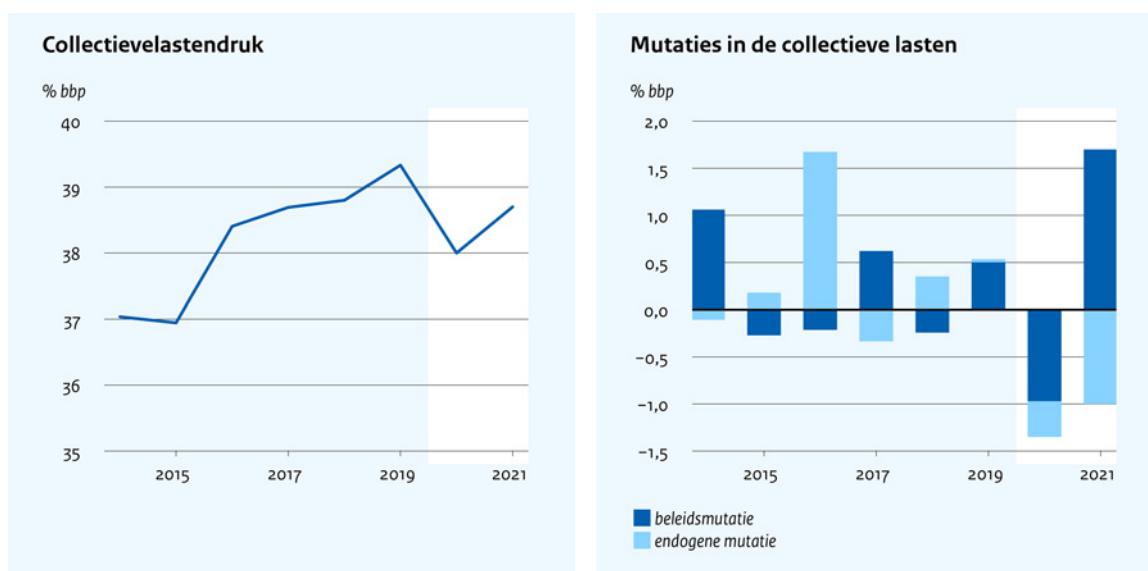
Vanwege de corona-uitbraak blijft de groei van de heffingsgrondslagen achter bij de ontwikkeling van het bbp. In 2020 komt dit door het meer dan evenredige effect van de economische terugloop en contactbeperkende maatregelen op winsten, investeringen en consumptie. De arbeidsgerelateerde belastinggrondslagen dalen eerst beperkt, daarna sneller. Het vertraagde effect op de lonen en werkgelegenheid drukt daarmee het herstel van de belastingopbrengsten in 2021.

⁶⁸ Zie M. Badir en M. van Kempen, 2020, Herdefiniëring beleidsmatige lastenontwikkeling, CPB Achtergronddocument ([link](#)).

Tabel 3.7 Belasting- en premieontvangsten, 2019-2021

	2019	2020	2021
	niveau in % bbp		
Loon- en inkomensheffing	13,1	13,1	12,8
Premies werknemersverzekeringen	3,4	3,6	3,5
Zvw-premies	5,2	5,4	5,5
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)	3,1	1,8	2,5
Belastingen op productie en invoer	12,5	12,1	12,7
Overige belastingen	2,0	1,9	1,8
Totaal	39,3	38,0	38,7
Ontwikkeling collectievelastendruk		-1,4	0,7
w.v. effect beleidsmaatregelen op EMU-saldo		-1,0	1,7
w.v. effect grondslagontwikkeling op EMU-saldo		-0,4	-1,0

Figuur 3.3 Collectievelastendruk daalt en herstelt

Bron: CPB ([link](#)).

Door lastenverlichtingen daalt de beleidsmatige lastenontwikkeling dit jaar en komend jaar. De beleidsmatige lastenontwikkeling meet het effect van fiscale beleidsmaatregelen op de lasten van gezinnen, bedrijven, de overheid en het buitenland.⁶⁹ Zowel gezinnen als bedrijven profiteren van een lastenverlichting in 2020, terwijl de overheid en het buitenland een beperkte lastenverzwaring zien. In 2021 zien gezinnen een lastenverlichting terwijl voor bedrijven per saldo een lastenverzwaring resteert.

⁶⁹ De definitie van de beleidsmatige lastenontwikkeling is sinds deze MEV herzien en is nu conceptueel vergelijkbaar met de eveneens herziene lastenontwikkeling van het ministerie van Financiën. Zie M. Badir en M. van Kempen, 2020, Herdefiniering beleidsmatige lastenontwikkeling, CPB Achtergronddocument ([link](#)).

Gezinnen profiteren in 2020 en 2021 per saldo van een lastenverlichting. De lastenverlichting van 3,9 mld in 2020 en 1,6 mld in 2021 zit voornamelijk in het domein van de loon- en inkomensheffing en betreft vooral maatregelen waartoe besloten is voor de corona-uitbraak. De voornaamste maatregelen zijn de invoering van het tweeschijvenstelsel, de verhogingen van de arbeidskorting en de verhoging van de algemene heffingskorting. Daarnaast krijgen gezinnen een lastenverlichting in de energiebelasting via een verhoogde belastingteruggave uit het Klimaatakkoord. De Zvw-premies dalen in 2020 maar stijgen in 2021. De tabaksaccijns stijgt in beide jaren. Inclusief de bij- en toeslagenontwikkeling (tabel 3.9 en paragraaf 3.5) ervaren gezinnen een lastenverlichting, met een positief effect op de koopkracht.

Bedrijven ondervinden in 2020 een lastenverlichting van 0,6 mld euro, maar zien in 2021 een lastenverzwaring van 1,1 mld euro. De lastenverlichting vindt zijn oorsprong gedeeltelijk in de fiscale coronamaatregelen, zoals de verschillende btw-vrijstellingen op zorggerelateerde goederen en diensten en de verlaging van het gebruikelijk loon in de inkomensheffing. Verdere lastenverlichting in 2020 vindt plaats in de vorm van een lagere IAB-premie en verhuurderheffing. Daartegenover staat een lastenverzwaring door hogere energielasten uit het Klimaatakkoord en door de per saldo hogere werknemerspremies. De hogere premies raken ook de overheidswerkgevers. Dit jaar vindt tot slot een lastenneutrale verschuiving plaats van de opgeheven sectorfondspremies naar de AWF-premie. In 2021 eindigen de incidentele fiscale coronamaatregelen, wat een vrijwel spiegelbeeldig lastenverzwarend effect geeft. Daarnaast stijgt het tarief van de overdrachtsbelasting voor niet-woningen en voor beleggers, gaat het tarief van de bankenbelasting eenmalig omhoog en stijgen de Aof- en IAB-premies. Het effect wordt gedempt door de stimulering van elektrische auto's in de BPM in 2021.

Het buitenland wordt in beide jaren slechts beperkt geraakt door het lastenbeleid. In 2020 wordt buitenlands afval in de Nederlandse afvalstoffenbelasting betrokken. De uitspraak in het Sofina-arrest en de wetgeving in reactie daarop hebben wisselende effecten op de dividendbelasting. Daarnaast heeft de invoering van de vliegbelasting in 2021 een beperkt lastenverzwarend effect.

Ontwikkeling als gevolg van de heffingsgrondslagen

De endogene belasting- en premieontvangsten nemen af in 2020 en 2021 (tabel 3.7). De endogene mutatie van de belasting- en premieontvangsten toont de ontwikkeling van de heffingsgrondslagen (exclusief beleidseffecten) ten opzichte van de macro-economische groei. De corona-uitbraak en de maatregelen in reactie daarop hebben de winsten sterk doen dalen, waardoor de grondslag voor de vennootschapsbelasting en dividendbelasting is gedaald. Omdat het effect vanuit de lonen en de werkgelegenheid op de belastinggrondslag vertraagd intreedt, daalt de grondslag van de loonheffing en de premies in 2020 minder dan de economische krimp. De gecombineerde effecten op de diverse belastinggrondslagen zorgen voor een daling van de endogene belasting- en premieontvangsten in 2020 en drukken het herstel van de ontvangsten verder in 2021.

Tabel 3.8 Beleidsmatige lastenontwikkeling 2020 en 2021 in mld euro

	2020	2021
	mld euro	
Totaal gezinnen, bedrijven, overheid en buitenland	-4,4	-0,6
Gezinnen	-3,9	-1,6
Btw	-0,1	0,2
Tabaksaccijns	0,2	0,1
Energiebelasting en opslag duurzame energie	-0,6	-0,1
Overdrachtsbelasting	0,0	-0,1
Loon- en inkomensheffing	-3,2	-2,5
Zvw	-0,2	0,9
Overig gezinnen	0,0	0,0
Bedrijven totaal	-0,6	1,1
Waarvan bedrijfsleven	-0,7	0,9
Btw	-0,2	0,2
Energiebelasting en opslag duurzame energie	0,6	0,1
Vennootschapsbelasting	-0,1	0,1
Loon- en inkomensheffing	-1,1	-1,1
Overdrachtsbelasting	0,0	0,9
Verhuurderheffing	-0,1	-0,2
BPM	-0,6	1,1
Bankenbelasting	0,0	0,2
Aof-premie	1,0	0,6
AWf-premie	1,2	-0,3
Sectorpremie	-1,5	0,0
Zvw	-0,5	0,5
Overig bedrijven	0,0	0,1
Waarvan overheidswerkgever	0,1	0,2
Aof-premie	0,2	0,1
AWf-premie	0,1	0,0
Sectorpremie	-0,1	0,0
Zvw	-0,1	0,1
Overig Overheid	0,0	0,0
Buitenland	0,1	0,0
Vliegbelasting	0,0	0,0
Dividendbelasting	0,1	-0,1
Overig buitenland	0,0	0,0

Tabel 3.9 Totale bij- en toeslagenontwikkeling 2020 en 2021 in mld euro

	2020	2021
	mld euro	
Totaal	1,0	0,4
Huurtoeslag	0,1	-0,0
Kinderbijslag	0,0	0,0
Kinderopvangtoeslag	0,0	0,1
Kindgebonden budget	0,5	0,0
Zorgtoeslag	0,4	0,3

3.5 Koopkracht

In 2020 en 2021 neemt de statische koopkracht van Nederlandse huishoudens toe, maar in een uitzonderlijke situatie als de coronacrisis zeggen deze statische cijfers minder. Bij de statische koopkrachtontwikkeling wordt uitgegaan van een onveranderlijke situatie waarin iedereen zijn werk behoudt en er niets in de gezinsomstandigheden verandert. In tijden zoals de coronacrisis geldt dit voor een gedeelte van de bevolking niet. Zij verliezen hun baan of hun omzet valt weg, zoals die van zelfstandigen. De gunstige koopkrachtontwikkeling voor 2020 en 2021 geldt echter alleen voor het gedeelte van de bevolking dat niet getroffen is door de gevolgen van de coronacrisis. Zij zien hun statische koopkracht stijgen met 2,2% in 2020 en met 0,8% in 2021.

In 2020 een koopkrachtstijging van 2,2%

De koopkrachtstijging in 2020 is het sterkst voor midden- en hogere inkomens en werkenden gaan er meer op vooruit dan gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden. De boxplot in figuur 3.5 laat zien dat er sprake is van spreiding rondom de mediaan: de helft van de huishoudens heeft een koopkrachtstijging tussen de 1,2% en 2,9%. De mediane koopkrachtstijging in de drie hoogste inkomensgroepen ligt rond de 2,5%, terwijl die bij de 20% laagste inkomens 1,5% bedraagt. De hogere inkomensgroepen bestaan vooral uit werkenden, die er in doorsnee 2,7% op vooruitgaan. Uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden gaan er in doorsnee respectievelijk 1,3% en 1,1% op vooruit.

De koopkrachtontwikkeling is toe te schrijven aan macro-economische ontwikkelingen en beleid. De contractloonstijging voor werknemers bij bedrijven (markt en zorg samen) bedraagt in 2020 2,5%. Rekening houdend met de inflatie (gemeten aan de hand van de cpi), is sprake van een reële loonstijging van bijna 1%. De koopkracht van de gepensioneerden wordt gedrukt doordat de aanvullende pensioenen niet of nauwelijks worden geïndexeerd. Daarnaast heeft beleid ook koopkrachteffecten. De belangrijkste koopkrachtverhogende maatregelen zijn de aanpassingen aan de arbeidskorting en de verhoging van de algemene heffingskorting. Een volledig overzicht van de beleidsmaatregelen met koopkrachteffecten in 2020 staat beschreven in de Macro Economische Verkenning 2020.

In 2021 een koopkrachtontwikkeling van 0,8%

In 2021 gaan Nederlandse huishoudens er in doorsnee 0,8% op vooruit. De boxplot in figuur 3.5 en de puntenwolk in figuur 3.4 laten zien dat er sprake is van spreiding rond de mediaan: de helft van de huishoudens ervaart een koopkrachtstijging tussen de 0,3% en 1,4%. Voor een overzicht van alle beleidsmaatregelen met koopkrachteffecten in 2021 verwijzen we naar de bijlage van dit hoofdstuk.

De koopkrachtstijging is het sterkst voor de middeninkomens. De mediane koopkrachtstijging van de tweede, derde en vierde 20%-groep ligt rond de 1%, terwijl de huishoudens met de 20% laagste inkomens en die met de 20% hoogste inkomens een koopkrachtstijging rond de 0,7% hebben. Beleid en macro-economische ontwikkelingen spelen hierin een rol. De middeninkomens hebben vooral voordeel van de verhogingen van de algemene heffingskorting, de arbeidskorting en het verhogen van het heffingsvrije vermogen in box 3. Verder hebben zij voordeel van de verlaging van het eerste tarief van het tweeschijvenstelsel. De hogere inkomens profiteren ook van de bijstelling van de arbeidskorting en het tweeschijvenstelsel, maar hebben minder voordeel van de verhoging van de algemene heffingskorting. Ook heeft de stijging van de nominale zorgpremie in de Zvw met 65 euro ongunstige effecten op huishoudens die geen recht hebben op zorgtoeslag (vaak de midden- en hogere inkomens). De lage inkomens profiteren wel van de verhoging van de algemene heffingskorting en de zorgtoeslag.

Werkenden gaan er in 2021 meer op vooruit dan gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden. Werkenden gaan er in doorsnee 1,2% op vooruit, terwijl gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden er in doorsnee respectievelijk 0,4% en 0,5% op vooruitgaan. De gemiddelde contractloonstijging voor werknemers bij bedrijven bedraagt in 2021 1,4%. Rekening houdend met de inflatie (gemeten aan de hand van de cpi), is er sprake van een reële loondaling van 0,1%.

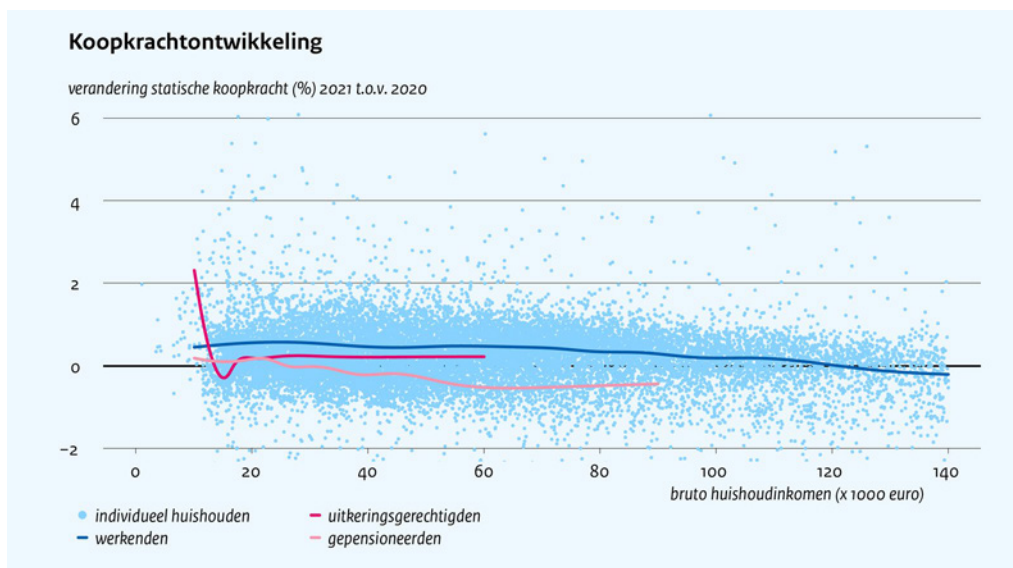
Een belangrijk deel van de verschillen tussen deze groepen wordt verklaard door voorgenomen beleid. Voor werkenden zijn de verhoging van de arbeidskorting en de verlaging van het eerste tarief van het tweeschijvenstelsel gunstig, maar de versnelde verlaging van de zelfstandigenaftrek werkt nadelig op de koopkracht van zelfstandigen. Uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden hebben relatief veel voordeel van de verhoging van de algemene heffingskorting, maar werkenden ervaren hierdoor ook een koopkrachtstijging. Gepensioneerden hebben voordeel van een verhoging van de ouderenkorting met 55 euro, maar hebben nadeel van de beperkte indexering en kortingen op aanvullend pensioen. Bijstandsgerechtigden hebben nadeel van de jaarlijkse beleidsmatige verlaging van de bijstand via aanpassingen in de berekeningen van het minimumloon.

Het voorgenomen beleid is gunstig voor gezinnen met kinderen. In doorsnee gaan huishoudens met kinderen er in 2021 1,0% op vooruit. Zij hebben voordeel van de verhoging van het bedrag in het kindgebonden budget vanaf het derde kind. De kans op armoede onder kinderen in grote gezinnen wordt hierdoor verlaagd. Wel hebben gezinnen met kinderen nadeel van de verlaging van het maximale bedrag aan inkomensafhankelijke combinatiekorting. Dit treft huishoudens met een hoger inkomen.

Enkele langzaam ingroeiende maatregelen met betrekking tot de woningmarkt veroorzaken ook beperkte koopkrachteffecten. Huiseigenaren die geen of een kleine eigenwoningsschuld hebben, ondervinden nadeel van de jaarlijkse beperking van de aftrekpost geen of geringe eigenwoningsschuld ('Wet Hillen'). Ook hebben huiseigenaren met een hypotheek nog beperkt nadeel van de beperking van de hypotheekrenteaftrek. Dit is ongunstig voor huiseigenaren met een belastbaar inkomen boven het aangrijpingspunt van het toptarief. Hiertegenover staat het koopkrachtvoordeel dat het eigenwoningforfait met 0,15%-punt wordt verlaagd tijdens deze kabinetsperiode, met dit jaar een verlaging van 0,05. Het per saldo koopkrachteffect zal afhangen van de WOZ-waarde en de hypotheekschuld van het huishouden.

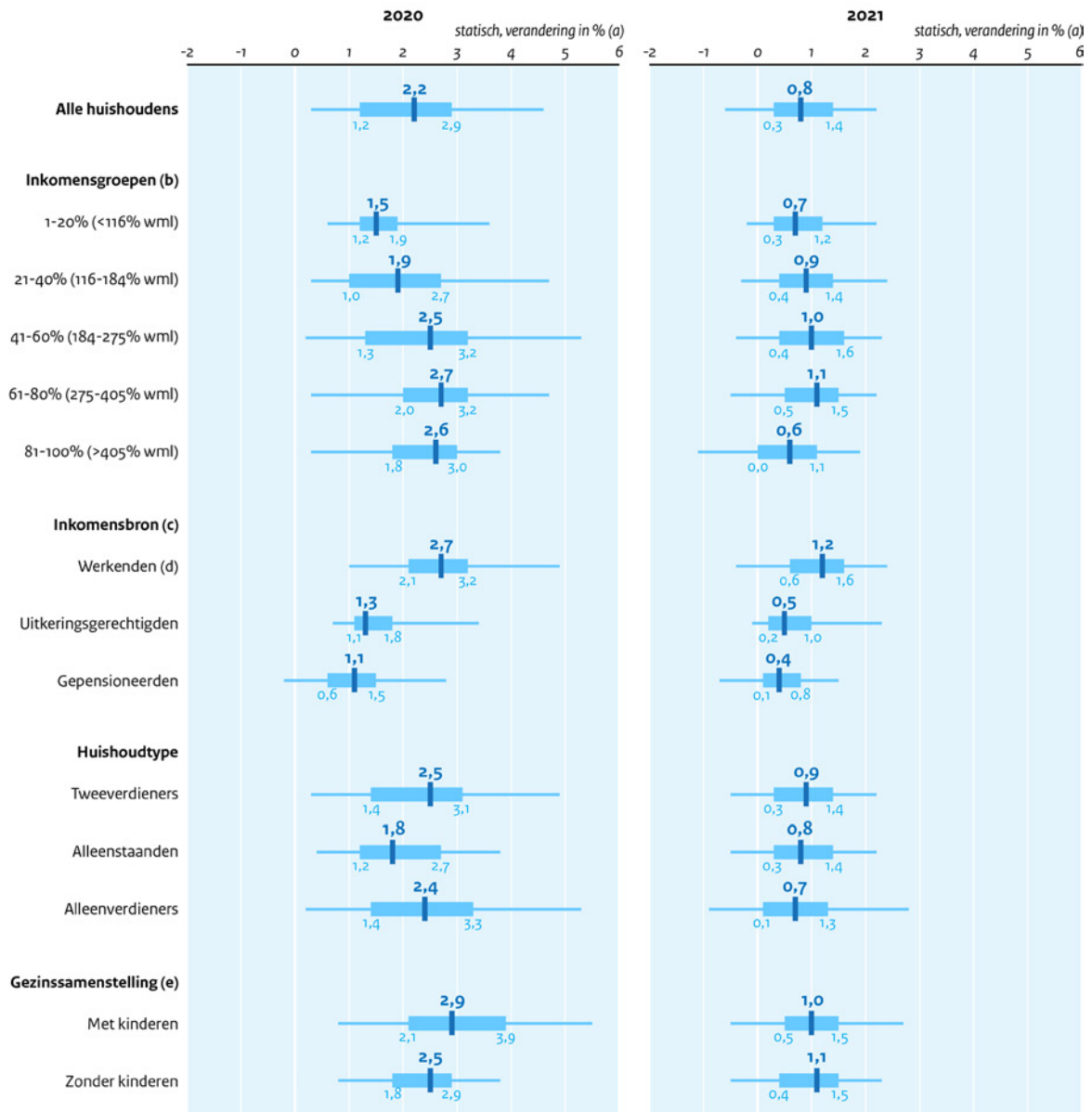
Tot slot heeft een aantal maatregelen invloed op de koopkracht van huishoudens via de inflatie. Het gaat hier om een beperkte verlaging van de energiebelasting die de inflatie drukt. Ook geldt in 2021 een verplichte huurverlaging. Deze huurverlaging komt tot uiting in de koopkracht via de inflatie.

Figuur 3.4 Koopkrachtontwikkeling in 2021⁷⁰

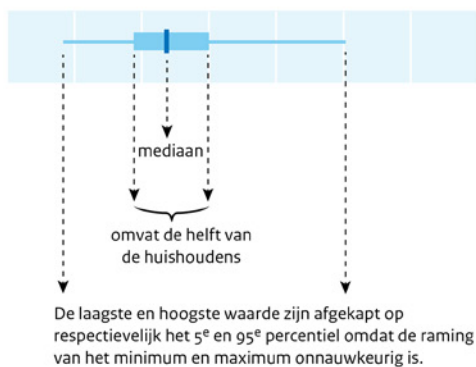

⁷⁰ De figuur toont de koopkrachtontwikkeling voor alle huishoudens. De drie lijnen geven de medianen per inkomensbron weer.

Figuur 3.5 Koopkrachtontwikkeling in 2020 en 2021

Hoe af te lezen?

Een mediaan is de middelste waarde van een verdeling van cijfers, geordend van laag naar hoog. Een mediane koopkrachtontwikkeling van 1,3% voor alle huishoudens betekent dat de helft van de huishoudens een koopkrachtontwikkeling van 1,3% of lager heeft, en de andere helft 1,3% of hoger. Voor de helft van de huishoudens valt de koopkrachtontwikkeling binnen het blauwe balkje, met een kwart boven en een kwart onder de mediaan. De andere helft van de huishoudens heeft een koopkrachtontwikkeling die hier buiten valt. De staarten van de boxplot laten de laagste en hoogste koopkrachtontwikkeling zien.

- (a) Exclusief incidentele inkomensveranderingen.
- (b) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; het bruto minimumloon (wml) is in 2020 ongeveer 21.600 euro. De inkomensgroepen zijn verdeeld in vijf groepen van gelijke grootte in oplopende volgorde van inkomen, ieder 20% van alle huishoudens.
- (c) De indeling naar inkomensbron is op basis van de hoogste inkomensbron op huishoudniveau, waarbij een huishouden waarvan hoofd of partner winst-inkomen heeft, bij werkenden wordt ingedeeld. Huishoudens met vroegpensioen of studiefinanciering als hoogste inkomensbron zijn uitgezonderd.
- (d) Bij werkenden wordt geen rekening gehouden met incidentele verandering van het loon, zoals het ontvangen of wegvallen van bonussen.
- (e) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van de aanwezigheid van kinderen tot achttien jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.

Bijlage A: Beleidsuitgangspunten 2020 en 2021

Bijstelling beleidsuitgangspunten 2020

De beleidsuitgangspunten voor 2019 zijn sinds de juniraming aangepast.

De EU-afdrachten zijn neerwaarts bijgesteld doordat het nieuwe akkoord over de Europese begroting is verwerkt. Nederland behoudt de korting op de afdrachten. In de vorige ramingen was technisch verondersteld dat deze kortingen zouden vervallen;

De uitgaven onder het kader Rijksbegroting zijn opwaarts bijgesteld door extra uitgaven voor vaccinontwikkeling en de bonus van 1000 euro per persoon voor het zorgpersoneel. Daarnaast is de Tegemoetkoming Vaste Lasten (TVL) met negen maanden verlengd, wat een opwaarts effect op de uitgaven onder het kader Rijksbegroting van 0,4 mld euro in 2020. Ook is extra geld uitgetrokken voor lokale overheden om de schade als gevolg van de coronacrisis te dekken. De uitgaven onder het kader Rijksbegroting nemen verder toe door diverse maatregelen in het kader van corona met een relatief klein budgetair bedrag.

Beleidsuitgangspunten 2021

De EU-afdrachten zijn neerwaarts bijgesteld doordat het nieuwe akkoord over de Europese begroting is verwerkt. Nederland behoudt de korting op de afdrachten. In de vorige ramingen was technisch verondersteld dat deze kortingen zouden vervallen.

De uitgaven onder het kader Rijksbegroting zijn opwaarts bijgesteld door extra uitgaven voor vaccinontwikkeling en de bonus van 500 euro per persoon voor het zorgpersoneel. Ook de Tegemoetkoming Vaste Lasten (TVL) wordt met negen maanden verlengd, wat resulteert in een opwaarts effect op de uitgaven onder het kader Rijksbegroting van 1,3 mld euro. Verder worden het steunpakket voor de cultuursector en de compensatie voor de OV-beschikbaarheidsvergoeding verlengd, wordt extra geld gereserveerd voor de stoppersregeling van nertsenfokkerijen en wordt 0,3 mld euro voor een fonds ter ondersteuning van de solvabiliteitspositie van het Nederlandse bedrijfsleven gereserveerd. Verder worden de uitgaven onder het kader Rijksbegroting verhoogd door de inzet van Sociaal Flankerend beleid.

De investeringen van de overheid worden versneld. Het gaat hier vooral om onderhoud van infrastructuur, bijvoorbeeld onderhoud van spoor- en waterwegen en maatregelen om de veiligheid van (fiets-)infrastructuur te verbeteren, bouwinvesteringen, versnelling van de woningbouwimpuls en verduurzaming van Rijksvastgoed. Ook wordt een reservering gemaakt voor het investeringsfonds in 2021. Dit fonds dient om de investeringen in Nederland te stimuleren.

Het kabinet heeft besloten tot een Baangerichte Investeringskorting (BIK). De BIK laat ondernemers een percentage van de gedane investeringen in mindering brengen op de loonheffing. Dit wordt gezien als een loonkostensubsidie en is geboekt als een hogere uitgave.

Binnen het kader sociale zekerheid worden de ontwikkelingen gedomineerd door de steunmaatregelen n.a.v. de coronacrisis. In totaal wordt naar verwachting 21,9 mld euro uitgegeven aan NOW-steun, waarvan 18,6 mld in 2020 en 3,3 mld in 2021. In vergelijking met de juniraming is sprake van een stijging, die het saldo is van twee grote, tegen elkaar inwerkende bijstellingen. De uitgaven aan de NOW-2 vallen 2,5 mld euro lager uit dan bij juniraming verwacht, maar daartegenover staat de introductie van de nieuwe steunmaatregelen uit de augustusbesluitvorming (NOW-3) die in totaal 6,1 mld euro bedraagt, waarvan 2,8 mld in 2020 en 3,3 mld in 2021. Aan directe inkomenssteun voor zelfstandigen via de Tozo-regeling wordt in totaal 4,0 mld euro

uitgegeven, waarvan 3,6 mld in 2020 en 0,4 mld in 2021. Ook hier is sprake van een opwaartse bijstelling naar aanleiding van de verlenging van de Tozo-regeling uit de augustusbesluitvorming (Tozo-3) ter waarde van 0,25 mld in 2020 en 0,4 mld in 2021.

In de **collectief gefinancierde zorg** onder plafond Zorg wordt per saldo 0,0 mld euro omgebogen in 2021. Tegenover per saldo intensivering van in totaal 0,5 mld euro in de Wlz en 0,1 mld euro in de begrotingsgefinancierde zorg staan per saldo ombuigingen van in totaal 0,6 mld euro in de Zvw.

In de Wlz leidt het kwaliteitskader verpleeghuiszorg tot een intensivering van 0,6 mld euro. Zie ook het kader 'De invoering van het kwaliteitskader verpleeghuiszorg' in de Macro Economische Verkenning 2018. Hiertegenover staat een afloop van de extra uitgaven vanwege corona van 0,1 mld euro.

In de Zvw leiden diverse maatregelen op het gebied van genees- en hulpmiddelen tot een ombuiging van 0,2 mld euro in 2021. Verder leidt de afloop van de extra uitgaven vanwege corona tot een daling van de uitgaven van 0,4 mld euro.

Door een verandering in de criteria om toegang te krijgen tot de Wlz krijgt een groep vanuit de Wmo (m.n. Beschermd Wonen) toegang tot de Wlz. Dit betekent een financieringsschuif van de Wmo naar de Wlz van 0,5 mld euro.

De stijging van de totale lasten voor gezinnen en bedrijven in 2021 als gevolg van de **Zvw-premies** bedraagt 1,9 mld euro (zie tabel A.1). In totaal moet de opbrengst van de lastendekkende Zvw-premies met 2,6 mld euro toenemen. Hiervan komt 0,7 mld euro door stijgende grondslagen; de resterende 1,9 mld euro wordt opgehaald met tariefsverhogingen. De 2,6 mld euro hogere benodigde Zvw-premieopbrengsten komen vooraf door 1,6 mld euro hogere Zvw-uitkeringen. Verder verbetert het saldo van het zorgverzekeringsfonds in 2021 met 1,7 mld euro.⁷¹ Het saldo van de zorgverzekeraars verslechtert met 0,6 mld euro.

Tabel A.1 Opbouw totale lastenontwikkeling Zvw-premies

	Bijdrage aan premieontwikkeling 2020-2021
	mld euro
Hogere Zvw-uitkeringen en continuïteitsbijdragen	1,6
Rijksbijdrage kinderen	-0,1
Saldo Zorgverzekeringsfonds	1,7
Saldo zorgverzekeraars	-0,6
Hogere benodigde Zvw-premie opbrengst	2,6
Waarvan grondslagontwikkeling Zvw	0,7
Waarvan lastenontwikkeling Zvw	1,9

Beleid in 2021 dat gunstig is voor de koopkracht:

- De algemene heffingskorting wordt verhoogd. De maximale korting gaat omhoog met 82 euro. Het afbouwpercentage voor midden- en hogere inkomens gaat hierdoor omhoog van 5,7% naar 6,0%. Deze maatregel is gunstig voor personen met een belastbaar inkomen onder het aangrijpingspunt van het toptarief (68,5 dzd euro).

⁷¹ In 2020 was een verslechtering van het saldo van het zorgverzekeringsfonds (en daarmee een hogere uitkering aan verzekeraars) mogelijk dankzij overschotten van het zorgverzekeringsfonds uit eerdere jaren. In 2021 zijn de overschotten afgebouwd, zodat dit niet nog maals optreedt. Ten opzichte van 2020 verbetert het saldo van het zorgverzekeringsfonds hierdoor in 2021.

- De arbeidskorting wordt verhoogd. De arbeidskorting kent drie opbouwtrajecten. Bij een (persoonlijk) arbeidsinkomen van 10,1 dzd euro gaat de korting met 179 euro omhoog. Bij een arbeidsinkomen van 21,8 dzd euro gaat de korting met 184 euro omhoog. Bij een arbeidsinkomen van 35,7 dzd euro gaat de korting met 324 euro omhoog. Deze aanpassingen zijn gunstig voor personen met een arbeidsinkomen lager dan 105,7 duizend euro.
- De maximale ouderenkorting wordt verhoogd met 55 euro. Dit is gunstig voor gepensioneerden.
- Het bedrag in het kindgebonden budget vanaf het derde kind wordt verhoogd met 544 euro. Dit is gunstig voor huishoudens met drie of meer kinderen.
- Het verlagen van het eerste tarief van het tweeschijvenstelsel in de inkomstenbelasting naar 37,1% is relatief gunstig vooral voor de lagere en middeninkomens.
- Het heffingsvrije vermogen wordt verhoogd naar 50.000 euro per persoon en 100.000 euro voor partners. Dit is gunstig voor huishoudens met een vermogen boven dit bedrag.
- Het eigen risico in de Zvw wordt bevroren op het niveau van 2019 (385 euro). Dit is gunstig voor personen die het eigen risico volmaken.
- Het EWF-tarief wordt verlaagd met 0,05%. Dit is gunstig voor huishoudens met een eigen woning.

Beleid in 2021 dat ongunstig is voor de koopkracht:

- De zelfstandigenaftrek wordt niet geïndexeerd en daarbovenop verlaagd met 360 euro. Dit is ongunstig voor personen die werkzaam zijn als zelfstandige en voldoen aan de criteria voor de zelfstandigenaftrek.
- Het maximale bedrag aan inkomensafhankelijke combinatiekorting wordt verlaagd met 113 euro. Dit is ongunstig voor huishoudens met kinderen met een inkomen boven de 29,7 dzd euro.
- Het maximale aftrektarief voor aftrekposten wordt verlaagd van 46% naar 43%. Dit is ongunstig voor personen met een belastbaar inkomen boven het aangrijpingspunt van het toptarief (van 68,5 dzd euro).
- De beperking van de aftrek geen of geringe eigen woningschuld ('Wet Hillen') is ongunstig voor woningbezitters zonder of met een beperkte eigenwoningsschuld.
- Sinds 2012 wordt de dubbele algemene heffingskorting in het referentieminimumloon voor de bijstand afgebouwd, hetgeen een verlagend effect heeft op de uitkeringshoogte (en dat geldt ook voor aan de bijstand gerelateerde regelingen zoals de Toeslagenwet). In 2021 bedraagt de afbouw 3,75%-punt.
- De beperking van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting aan de partner met inkomen is ongunstig voor alleenverdieners voor wie de partner zonder inkomen geboren is na 1963.
- De overdraagbaarheid van de arbeidskorting en van de inkomensafhankelijke combinatiekorting wordt beperkt. Dit is ongunstig voor personen waarin de minstverdienende partner een klein inkomen heeft.
- De verhoging van het normpercentage van de zorgtoeslag is nadelig voor alle huishoudens die de zorgtoeslag ontvangen.
- De jaarlijkse verhoging van het afbouwpercentage van de zorgtoeslag is nadelig voor alle huishoudens die niet de maximale zorgtoeslag ontvangen.
- Het bevriezen van het aangrijpingspunt van het toptarief op het niveau van 2019 is ongunstig voor huishoudens met een inkomen boven dit punt.
- Het aangrijpingspunt van de tweede schijf in het drieschijvenstelsel voor gepensioneerden wordt beperkt geïndexeerd (75%) voor personen geboren na 1945. Dit is ongunstig voor gepensioneerden die na 1945 zijn geboren.
- De aflossingsseis om in aanmerking te komen voor hypotheekrenteaftrek is ongunstig voor woningbezitters met een hypotheek die is afgesloten na 2013.

Verklaring van afkortingen

ANW	Algemene Nabestaandenwet
Aof	Arbeidsongeschiktheidsfonds
AOW	Algemene Ouderdomswet
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten; vervallen en per 1-1-2015 vervangen door Wlz
AWf	Algemeen Werkloosheidsfonds
bbp	Bruto binnenlands product
BMKB	Borgstelling MKBKredieten
btw	Omzetbelasting volgens het stelsel van heffing over de toegevoegde waarde
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CPB	Centraal Planbureau
cpi	Consumentenprijsindex
DNB	De Nederlandsche Bank
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EIB	Europese Investeringsbank. Of: Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid
EMU	Economische en Monetaire Unie
EU	Europese Unie
Eurostat	Statistisch bureau van de Europese Unie
EFW	Eigenwoningforfait
hicp	Harmonised Index of Consumer Prices; de geharmoniseerde consumentprijsindex
IBO	Interdepartementaal Beleidsonderzoek
ICT	Informatie- en communicatietechnologie
IOAW	Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte werkloze werknemers
IOAZ	Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen
LISS	Langlopende Internet Studies voor de Sociale wetenschappen
LTV	Loan-to-value ratio; van belang voor de maximale hoogte van een hypotheeklening
MEV	Macro Economische Verkenning
mkb	Midden- en kleinbedrijf
mld	Miljard
mln	Miljoen
MTO	Medium-term objective; middellangetermijndoelstelling voor het overheidstekort in het kader van de Europese begrotingsregels
NOW	Tijdelijke Noodmaatregel Overbrugging voor Werkgelegenheid

OECD	Organization for Economic Co-operation and Development; Engelstalige naam voor de OESO
OV	Openbaar vervoer
pfas	Poly- en perfluoralkylstoffen
PEPP	Pandemic Emergency Purchase Program
RRF	Recovery and Resilience Facility
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
Tozo	Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers
TTF	Title Transfer Facility, markt voor vraag en aanbod van aardgas
TVL	Tegemoetkoming Vaste Lasten
UWV	Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen
VK	Verenigd Koninkrijk
vpb	Vennootschapsbelasting
VPL	Wet aanpassing fiscale behandeling VUT/prepensioen en introductie levensloopregeling
VS	Verenigde Staten
Wajong	Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Zelfstandigen
WIA	Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen
Wlz	Wet langdurige zorg
Wmo	Wet maatschappelijke ondersteuning
WRR	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
WW	Werkloosheidswet
Zvw	Zorgverzekeringswet

Bijlagen

De bijlagen bij de Macro Economische Verkenning 2021 en de Middellangetermijnverkenning 2022-2025 zijn digitaal beschikbaar op de website van het CPB ([link](#)).

De cijfers in de hierna volgende tabellen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2019 van het CBS. In de cijfers is de Nationale rekeningen 2015 revisie verwerkt. De cijfers voor de jaren 1995-2019 zijn gebaseerd op CBS-informatie na revisie zoals deze in juni 2020 op Statline is gepubliceerd, aangevuld met CPB-interpolaties en door het CPB gemaakte inschattingen met behulp van ontwikkelingen van vóór de revisie. Alle cijfers van voor 1995 dateren van vóór de revisie 2015, hierdoor is er vooralsnog sprake van een revisiebreuk in de tijdreeksen. Deze breuk is zichtbaar gemaakt door in de tijdreeksen het jaar 1995 zowel vóór als na revisie op te nemen.

De volgende bijlagen zijn beschikbaar:

- 1 Kerngegevens voor Nederland, 1970-2025
- 2 Aanvullende kerngegevens Nederland, 1970-2025
- 3 Kerngegevens wereld economie en externe data voor Nederland, 1970-2025
- 4.1 Middelen en bestedingen 2019 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 4.2 Middelen en bestedingen 2020 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 4.3 Middelen en bestedingen 2021 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 4.4 Middelen en bestedingen 2022 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 4.5 Middelen en bestedingen 2023 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 4.6 Middelen en bestedingen 2024 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 4.7 Middelen en bestedingen 2025 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 5 Middelen en Bestedingen, mutaties, 1970-2025
- 6 Middelen en Bestedingen, niveaus in lopende prijzen, 1970-2025
- 7 Consumptie, inkomen en besparingen van huishoudens en investeringen, 1970-2025
- 8 Nederlandse invoer en uitvoer, 1970-2025
- 9 Prijzen, lonen en koppeling, 1970-2025
- 10 Kerngegevens arbeidsmarkt, 1970-2025
- 11 Kerngegevens collectieve financiën, naar functie, 1970-2025
- 12 Kerngegevens collectieve sector, uitgaven en inkomsten, 1970-2025
- 13 Belasting- en premieontvangsten, 2000-2025
- 14 Sociale zekerheid, 1970-2025
- 15 Belasting- en premietarieven, 2001-2025
- 16A Nominaal besteedbare inkomens, 2020 en 2021
- 16B Nominaal besteedbare inkomens, 2022
- 17 Koopkracht, wig, lonen en sociale lasten, 1970-2025
- 18A Statische koopkrachtontwikkeling per jaar, 2020 en 2021
- 18B Statische koopkrachtontwikkeling per jaar, 2022-2025